

Μακεδονικά

Τόμ. 35 (2006)

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράϊ (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης. Ιστορικές και Αρχαιολογικές μαρτυρίες [PASCHALLIS ANDROUDIS, Historical and archaeological evidence on the great Karavan – Seray (Büyük Kervansarayı) of Thessaloniki]

Πασχάλης Ανδρούδης

doi: [10.12681/makedonika.4](https://doi.org/10.12681/makedonika.4)

Copyright © 2014, Πασχάλης Ανδρούδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανδρούδης Π. (2011). Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράϊ (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης. Ιστορικές και Αρχαιολογικές μαρτυρίες [PASCHALLIS ANDROUDIS, Historical and archaeological evidence on the great Karavan – Seray (Büyük Kervansarayı) of Thessaloniki]. *Μακεδονικά*, 35, 63–67. <https://doi.org/10.12681/makedonika.4>

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΡΑΒΑΝ-ΣΕΡΑΪ (BÜYÜK KERVANSARAYI)
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Στα χρόνια της κατοχής της από τους Οθωμανούς (1430-1912), η Θεσσαλονίκη υπήρξε εξέχον μητροπολιτικό κέντρο και εμπορική πρωτεύουσα των Βαλκανίων¹. Αμφιθεατρικά κτισμένη και κλεισμένη σε ένα επιβλητικό βυζαντινό τείχος, η πόλη παρουσίαζε από τη θάλασσα μια ειδυλλιακή εικόνα. Οι βυζαντινές εκκλησίες της, οι λευκοί μιναρέδες των τζαμιών, οι ρωμαϊκές αρχαιότητες, τα βυζαντινά τείχη και οι οθωμανικοί πύργοι, τα κυπαρίσσια των τουρκικών συνοικιών, οι στέγες και τα χρώματα των σπιτιών συνθέταν ένα γραφικότατο, πολύχρωμο σκηνικό της Ανατολής, σε πλήρη αντιδιαστολή με την αθλιότητα που επικρατούσε στους στενούς λιθόστρωτους δρόμους της. Εκεί συνωστιζόταν καθημερινά ένα ετερόκλητο και πολύγλωσσο πλήθος ανθρώπων, κάθε φυλής και τάξης, με διαφορετικές, πολύχρωμες ενδυμασίες, συνήθειες και ρυθμούς ζωής.

Μετά την άλωσή της από τους Τούρκους (1430), η Θεσσαλονίκη συρρικνώθηκε πληθυσμιακά, λόγω της αιχμαλωσίας των κατοίκων της². Οι Τούρκοι φρόντισαν να εξοπλίσουν την πόλη με δημόσια κοινωφελή κτίρια (τζαμιά, τεκέδες, μεντρεσέδες, κρήνες, χαμάμ, κ.α.)³. Το 1478 η Θεσσαλονίκη ήταν

1. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη βλ. κύρια Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972· Τ. Gökbilgin, «Selânik», *İslâm Ansiklopedisi* X, σσ. 337-349· Η. Lowry, «Portrait of a city : The population and topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478», *Δίπτυχα* 2 (Αθήνα 1980-81) 254-293· Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (στο εξής: *Τοπογραφία*)· Ι. Κ. Χασιώτης, «Η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: Η πρώτη περίοδος (15ος αι. - 1830)», *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 103-116. Για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας βλ. Φ. Μπωζού, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, μτφρ. από τα γαλλικά Ε. Γαρίδη, Αθήνα 1974, σσ. 35-53· Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Α΄, Αθήνα ²1978· Ν. Σβορώνος, *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996. Βλ. επίσης Ε. Χεκίμογλου, «Η Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος», *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β΄ 1, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 13-304.

2. Βλ. S. Vryonis Jr., «The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, επιμ. Α. Bryer και Η. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986, σσ. 281-321, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Για τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης βλ. γενικά Μ. Kiel, «Notes on the History of some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders», *Balkan Studies* 2 (1970) 123-156· Ε.

αραιοκατοικημένη (10.000, μαζί με τους Τούρκους έποικους)⁴, ενώ μετά τη μαζική έλευση των Εβραίων ο πληθυσμός της τριπλασιάστηκε. Ακόμη και κατά τον 15ο-16ο αιώνα η πόλη δεν ανέκτησε ποτέ τον πληθυσμό που είχε πριν την άλωση⁵. Τα Οθωμανικά μνημεία που σώζονται στη Θεσσαλονίκη κτίστηκαν κύρια στους πρώτους αιώνες της Κατοχής της, κατά την εποχή της πρώιμης περιόδου της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής («εποχή της Προύσας» [1299-1501] και κατά την «εποχή της κλασικής περιόδου» [1501-1703])⁶.

Τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης δεν μπορούν να συγκριθούν ως προς το μέγεθος, τις οικοδομικές τεχνικές, τον πλούτο διακόσμησης, με τα μεγάλα συγκροτήματα που κτίστηκαν στην Προύσα, την Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη. Τα περισσότερα –όπως και τα άλλα μνημεία των Βαλκανίων– ανήκαν σε μια ... *επαρχιακή σχολή που αντλεί σε γενικές γραμμές τα πρότυπά της από τα κέντρα αυτά, με πιθανές κάποιες ιδιαιτερότητες, που όμως είναι πρόωρο να προσδιοριστούν, μια και το θέμα στο σύνολό του είναι πολύ λίγο μελετημένο...*⁷.

Ανάμεσα στα δημόσια κτίρια που οι Τούρκοι έκτισαν στις κατακτημένες πόλεις –ανάμεσά τους και στη Θεσσαλονίκη– συγκαταλεγόταν και ένας ιδιαίτερος τύπος κτιρίου, το καραβάν-σεράι (*kervansaray*, κατά λέξη η αυλή ή το σπίτι των καραβανιών, εικ. 1 α-γ)⁸, το ενίοτε αποκαλούμενο και χάνι (*han*)⁹. Τα κτίρια αυτού του τύπου λειτουργούσαν ως χώροι προσωρινής διαμονής και ανεφοδιασμού των ταξιδιωτών. Εκεί ξαπόσταιναν και οι περιοδεύοντες έμποροι, στις δραστηριότητες των οποίων βασιζόταν μεγάλο μέρος της οικονομίας, τόσο σε κρατικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο¹⁰. Οι Οθωμανοί, ανεξάρτητα από την παλιότερη παράδοση των Σελτζούκων Τούρκων¹¹, ανέπτυξαν

Petropoulos, *La présence ottomane à Salonique*, Αθήνα 1980· S. Eyice, «Atatürk'ün Doğduğu yıllarda Selânik», *Dümmünun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, σσ. 461-518, πίν. 3· Α. Σαμουηλίδου-Α. Στεφανίδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: τα τούρκικα μνημεία», *Αρχαιολογία* 7 (Μάιος 1983) 53-65· Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π.

4. Lowry, ό.π., σ. 279.

5. Ό.π., σ. 280.

6. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, ό.π., σ. 64.

7. Ό.π., σ. 64.

8. Η λέξη που έχει περσική προέλευση (*karban-sarai*) συναντάται σε πολλές παραλλαγές στα οδοιπορικά των περιηγητών στα εδάφη του Οθωμανικού κράτους. Βλ. A. Mehlan, «Οι έμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία» (μτφρ. Ε. Παπαδημητρίου), *Η οίκονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (ιε' -ιθ' αι.)*, έπιμ. Σ. Άσδραχάς, Άθήνα 1979, σ. 405, σημ. 289.

9. *Chan, Khan, Khân*, στα περσικά σημαίνει σπίτι. Οφείλει το όνομά του στον ιδρυτή του Ibrahim Khan. Βλ. Mehlan, ό.π., σ. 405, σημ. 289. Βλ. επίσης το λήμμα «Khân», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Iran-Kha), Leiden ²1978, σσ. 1010-1017.

10. X. Ιναλτζίζ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1660*, μτφρ. από τα τουρκικά Μ. Κοκολάκης, Αθήνα ²1995, σσ. 146-150.

11. Για τα σελτζουκικά καραβάν-σεράγια βλ. κύρια O. Turan, «Selçuk Kervansarayları»,

έναν τύπο καραβάν-σεραγιού που διαδόθηκε ευρύτατα· το κτίριο αυτό έγινε τόσο απαραίτητο στη ζωή των πόλεων, ώστε πολλές από αυτές απέκτησαν περισσότερα από ένα¹². Τα εν λόγω ογκώδη διώροφα θολοσκεπή κτίρια (εικ. 1) είχαν σειρές δωματίων τακτικά οργανωμένων γύρω από ανοικτές κεντρικές αυλές, που τις περιέβαλλαν αφιδωτές στοές. Οι στοές λειτουργούσαν ως διάδρομοι και οδηγούσαν στα επιμέρους δωμάτια. Σύμφωνα με τον Ν. Λέκκα: ... τὰ Καραβάν σεράγια ἦσαν κτίρια εὐπρεπῆ, ἀποτελούμενα σχεδὸν κατὰ κανόνα ἀπὸ τέσσαρα οἰκοδομήματα [πτέρυγες], μὲ ἀρκετὰ δωμάτια τεταγμένα περὶ εὐρύχωρον διακεκοσμημένην καὶ ὑπὸ ὠραίων πλατάνων σκιαζομένην αὐλήν, συγκοινωνοῦντα δι' ἐξωτερικοῦ ὑποστέγου (γαλερίας). Εἰς τὸ ἰσόγειον τῶν κτιρίων εὐρίσκοντο οἱ σταῦλοι καὶ αἱ ἀποθήκαι. Τὰ ἐν λόγω οἰκοδομήματα θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποτελέσουν ξενώνας πολυτελεῖς καὶ ἀναπαυτικωτάτους, ἐὰν ἐλαμβάνετο πρόνοια περὶ τῆς συντηρήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν...¹³.

Το χαμένο σήμερα Μεγάλο Καραβάν-σεράι (Büyüik Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης ήταν ένα από τα καλύτερα παραδείγματα του τύπου.

Από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας κτίστηκαν καραβάν-σεράγια (καρβασαράδες) και χάνια σε όλες τις σημαντικές βαλκανικές πόλεις της αυτοκρατορίας. Οι βαριές θύρες τους έκλειναν το βράδυ, παρέχοντας προστασία στους ταξιδευτές εμπόρους, τα εμπορεύματα και τα υποζύγια τους. Τα αστικά καραβάν-σεράγια ήταν πάντοτε κτισμένα στην καρδιά των ακμαζόντων εμπορικών κέντρων, τα οποία βρίσκονταν στην αρχή ή το πέρας σημαντικών εμπορικών οδικών αρτηριών (Προύσα, Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Φιλιππούπολη, Τατάρ-Παζαρτζίκ, Νις, Βελιγράδι)¹⁴. Ο καθιερωμένος χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής αυτής οδήγησε σε μια τυποποίηση του σχεδιασμού, ο οποίος διατηρήθηκε στις βασικές του αρχές αναλλοίωτος για πολλούς αιώνες¹⁵.

Τα καραβάν-σεράγια και τα χάνια ήταν συνήθως τετράγωνα ή ορθογώνια

Belleten 10 (1946) 471-496· K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I-II, Berlin 1961· C. Bektaş, *Selçuklu Kervansarayları*, Istanbul 1999.

12. Η Κωνσταντινούπολη είχε στα μέσα του 17ου αιώνα μέχρι και εκατό καραβάν-σεράγια. Βλ. Ιναλτζίκ, *ό.π.*, σ. 144, σημ. 4.

13. Ν. Λέκκας, *Ἡ Ξενοδοχία παρ' Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήναι 1924, σσ. 66-67.

14. Από τα πολυάριθμα καραβάν-σεράγια που υπήρχαν στη διαδρομή Κωνσταντινούπολης-Βελιγραδίου σώζεται μόνο ένα και ερείπια τεσσάρων άλλων. Βλ. M. Kiel, «Some reflections on the origins of provincial tendencies in Ottoman architecture of the Balkans», *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans* (VR), London 1990, X, σ. 221.

15. Σχεδιαστικές αρχές ανάλογου είδους εμφανίστηκαν στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική των Βαλκανίων. Τα σχέδια των αγιορειτικών μοναστηριών απεικονίζουν αυτές τις πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της Οθωμανικής και της βυζαντινής-μεταβυζαντινής παράδοσης.

διώροφα κτίρια με μια μεγάλη κεντρική αυλή. Στο ισόγειο υπήρχαν οι στάβλοι και οι αποθήκες για τα εμπορεύματα. Η αυλή, πλακοστρωμένη για να μη λασπώνει, είχε στο κέντρο της μια στέρνα για το πότισμα των υποζυγίων. Μονές ή διπλές ξύλινες ή λιθόκτιστες σκάλες οδηγούσαν στις στοές του ορόφου, όπου βρισκόνταν εν σειρά, χωρισμένα με μεσοτοιχίες, τα δωμάτια (εικ. 4-6, 11, 13). Σε ένα μικρό δωμάτιο, δίπλα στη μεγάλη αυλόθυρα, έμενε ο *χαντζής* ή *χανιτζής* (ιδιοκτήτης του χανιού), ή ένας έμπιστος υπάλληλός του, που είχε τον ρόλο του θυρωρού. Στο κάθε *καραβάν-σεράι* και *χάνι* παρέχονταν, έναντι αντιτίμου, φωτισμός και θέρμανση. Στρώματα, σκεπάσματα και ό,τι άλλο χρειαζόνταν οι ταξιδιώτες, θα έπρεπε να τα προμηθευτούν από μόνοι τους. Σε πολλά *καραβάν-σεράγια* και *χάνια* υπήρχε και πεταλωτήριο. Στα κτίρια αυτά οι ταξιδιώτες επιδιόρθωναν τα ταλαιπωρημένα κάρα τους, ξεκούραζαν τις καμήλες και τα άλογά τους, εκεί πραγματοποιούσαν τις αγοραπωλησίες τους. Μετά από ολιγοήμερη ξεκούραση αναχωρούσαν για το επόμενο ταξίδι τους.

Η κύρια διαφορά των *καραβάν-σεραγιών* από τα *χάνια* (αναφέρονται και ως *Kurşunlu-χάνια*)¹⁶, με τα οποία έμοιαζαν σε μεγάλο βαθμό, μπορεί να εντοπιστεί στην παροχή ποιοτικότερων υπηρεσιών (διαμονή, διατροφή, κ.α.) και στο γεγονός ότι στον χώρο τους διεξάγονταν εμπορικές δραστηριότητες¹⁷. Το όνομα *Kurşunlu Hanı* έφεραν και πολλά *καραβάν-σεράγια*, όπως και το *Rüstem Paşa Kervansarayı* στο Γαλατά (κτισμένο μεταξύ των ετών 1544-50)¹⁸.

Για τη λειτουργία ενός *καραβάν-σεραγιού* της εποχής κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε τη μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Pierre Belon, ο οποίος κατέγραψε το 1547 στην Καβάλα το *İbrahim Paşa Kervansarayı*: ... *θά ὀμιλήσω δι' ἓν μεγάλο κτίριον, τὸ ὁποῖον ὁ Ἰμπραήμ Πασάς ἔκτισεν εἰς τὴν Καβάλλαν καὶ τὸ ὁποῖον οἱ Τοῦρκοι ὀνομάζουν καρβασαράν καὶ παραπλευρώς ἀνήγειρον καὶ ἓν τζαμί, συνεχόμενον μὲ τὸν ξενώνα, ὅπου γίνονται δεκτοὶ καὶ τρέφονται ὅλοι οἱ περαστικοί. Οὕτως ἐτρέφην καὶ ἐγὼ μαζὶ μὲ μὲ τοὺς δύο συντρέφους μου, ὡς καὶ τὰ ζῶα, ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας χωρὶς καμμίαν ἀπολύτως ἐνόχλησιν καὶ χωρὶς νὰ μᾶς ζητήση κανεὶς τίποτε διὰ πληρωμὴν. Θὰ λάβω ἀφορμὴν νὰ κάμω συχνὰ λόγον περὶ τοῦ ὀνόματος καρβασαρά καὶ δι' αὐτὸ κρίνω εὐλογον νὰ λάβω τοῦτον τὸν ξενώνα ὡς παράδειγμα διὰ τοὺς*

16. Mehlan, *ό.π.*, σσ. 384-385.

17. Ο Mehlan, *ό.π.*, σ. 384, υποστήριξε ότι ... *τὸ χάνι ἦταν διαμορφωμένο ἔτσι, ὥστε νὰ δέχεται ξένους γιὰ μεγαλύτερη διάρκεια. Ἔχουμε ἀποδείξεις ἀπὸ τὴ νεώτερη ἐποχὴ ὅτι τὸ διάλεγαν κυρίως ξένοι ἔμποροι γιὰ ἀποθήκη καὶ κατοικία, οἱ ὁποῖοι τότε πλήρωναν, ἐνῶ ἀρχικά, κάθε ξένος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ μένει δωρεὰν σὲ ὅλους τοὺς σταθμούς, τρεῖς μέρες...*

18. Για το *χάνι* αὐτὸ βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul)*, Tübingen 1977, σσ. 352-353, εικ. 405-408.

ἄλλους. Δέν ἤμπορῶ νά δώσω ἄλλην σημασίαν εἰς τήν γαλλικήν εἰμῆ *Karbachara* ... καί εἰς αὐτούς, ἐλλείψει ἄλλων, καταφεύγουν οἱ διαβάται. Οὗτοι ἐκτίσθησαν κατὰ διαφόρους τρόπους, ἀλλ' ὁ πλέον κοινός εἶναι ὅτι οἱ μεγάλοι αὐθένται, οἵτινες ἔγιναν πλούσιοι... θελήσαντες νά κάμουν μίαν ἀγαθοεργίαν εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ αναλογιζόμενοι ὅτι παρόμοιον ἔργον θὰ ἦτο ὠφέλιμον διὰ τήν σωτηρίαν των, ἀνήγειραν τοιαῦτα οἰκήματα φιλανθρωπίας... κάμνουν ἐνίοτε ἢ κανέν καλὸ γεφυρὶ ἢ ἓνα καλὸν καρβασαράν, τὸν ὁποῖον ἐνώνουν συνήθως μὲ ἐν τζαμί καὶ κάμνουν καὶ λουτρόνα. Καὶ ἵνα πληρώνονται οἱ ἐντεταλμένοι τὴν συντήρησιν τοῦ καρβασαρά καὶ τζαμίου, ἀφίνουν ἐτήσια ἔσοδα ἀρκετὰ γιὰ τὰ γενικά ἔξοδα, διὰ τὰ ξύλα, διὰ τοὺς «μουεζίνηδες», διὰ τὸ κηρί, τὸ λάδι πρὸς χρῆσιν τοῦ τζαμίου, διὰ τὰ ὑλικά τοῦ μαγειρείου, ὡς καὶ δι' ἐκείνους τοὺς ὑπηρέτας ποὺ διανέμουν τὸ φαγητὸ εἰς τοὺς διαβάτας.

Ὡς πρὸς ἐκείνους ποὺ φθάνοντες καταλύουν ἐκεῖ, οὗτοι πρέπει νά ἔχουν μαζί των τὰ ἀπαραίτητα σκευὴ καὶ ἐπιπλα, ὡς π.χ. ἐφάπλωμα ἢ κουβέρταν ἢ στρώματα καὶ ἄλλα ἀσπρόρουχα τοῦ ὕπνου. Διότι ἐκεῖ δέν εὐρίσκει κανεὶς παρὰ δωμάτια ἀδειανά... Καὶ ὅταν εἶναι τὸ φαγητὸν ἔτοιμον, ὅποιος θέλει νά πάρῃ, πρέπει νά παρουσιασθῇ μὲ τὸ δοχεῖον του. Δίδουν ἐπίσης κρεᾶς καὶ ψωμί. Εἰς κανένα δέν ἀρνοῦνται νά δώσουν, εἴτε Ἰουδαῖος εἶναι εἴτε χριστιανός, εἴτε εἰδωλολάτρης, εἴτε Τοῦρκος. Συνήθως δίνουν μανέστραν ἀπὸ τραχανὰ ἢ μποχούρτ ἢ ἄφκον ἢ ρύζι. Τὸ μποχούρτ τὸ μεταφέρουν ἀπὸ τὴν Μυτιλήνην, ὅπου τὸ κάμνουν μὲ σιτάρι καὶ ξυνόγαλα. Ὁ ἄφκος καὶ τὸ σιτάρι ἔρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Κανεὶς Τοῦρκος, ὅσο πλούσιος καὶ ἂν εἶναι, δέν ἀποποιεῖται τὸ κατάλυμα τοῦ καρβασαρά καὶ τὴν δωρεὰν παρεχόμενην τροφήν... Εἶναι ἡ συνήθεια τοῦ τόπου...¹⁹.

Τὰ χάνια τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀρχισαν νά κτίζονται ἀπὸ τα πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν διώροφα²⁰. Στέγαζαν τα μαγαζιά, τα ἐργαστήρια καὶ τα πανδοχεῖα ποὺ λειτουργοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο των αὐστη-

19. P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Inde, Iudée, Égypte, Arabie et autres pays étranges rédigées en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Paris 1553, κεφ. 59, μετάφραση στο Κ. Μέριτζιου, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 127-128, σημ. 1. Πρβλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara 1991, σ. 206. Βλ. περιγραφή των καραβάν-σεραγιών στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα τέλη του 16ου αἰώνα καὶ στο Βαρόνου Βεργεσλά Βράτισλαφ Φον Μήτροβιτς, *Ἡ Κωνσταντινούπολις κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα (1591-1596)*, μτφρ. Ι. Δρύσκου, Ἀθήνα 1920, σσ. 43-46.

20. Βλ. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, ὁ.π., σσ. 62-63· Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σσ. 405-407· Α. Γρηγορίου, *Χάνια, πανδοχεῖα, ξενοδοχεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2003· Π. Ανδροῦδης, *Χάνια καὶ καραβάν-σεράγια στον ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ στα Βαλκάνια*, ἔκδοση Πολιτιστικῆς Ὀλυμπιάδας – Ὁργανισμοῦ Προβολῆς Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 161-176.

ρά οργανωμένων επαγγελματιών συντεχνιών²¹. Η κάθε συντεχνία (*ισνάφι*) φαίνεται ότι είχε το δικό της χάνι και φρόντιζε για την αποθήκευση και τη φύλαξη των πρώτων υλών, τον σταβλισμό των ζώων, την καταμέτρηση και το φόρτωμα των αγαθών, τη συγκέντρωση και την απόδοση των φόρων.

Αργότερα τα παραδοσιακά αστικά χάνια μετατράπηκαν σε κέντρα αγοράς και πώλησης διαφόρων αγαθών, ενώ υπήρξαν και επικερδείς επιχειρήσεις για τους ιδρυτές τους, που αρχικά ήταν ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι. Τα παραδοσιακά αστικά χάνια του ελλαδικού χώρου κράτησαν ως το τέλος της Τουρκοκρατίας τον διπλό τους ρόλο ως χώρων ύπνου και χώρων εμπορικών συναλλαγών.

Ο αριθμός και το μέγεθος των χανιών της Θεσσαλονίκης²² αποτελεί μάρτυρα της εμπορικής και οικονομικής σημασίας της. Τα περισσότερα χάνια ήταν κτισμένα στη δυτική είσοδο της πόλης, κατά μήκος της οδού Εγνατίας, κοντά στην Αγορά και το τείχος της αποβάθρας και γύρω από την πύλη του Βαρδάρη.

Οι πρώτες πληροφορίες μας για τα οθωμανικά καραβάν-σεράγια και χάνια της Θεσσαλονίκης, όχι πάντοτε αξιόπιστες, οφείλονται στις Οθωμανικές πηγές (κυρίως στους Τούρκους γεωγράφους και περιηγητές που επισκέφθηκαν την πόλη).

Στη Θεσσαλονίκη του 1478, εκτός από μαγαζιά, λουτρό, *Bozahane* (κτίριο παρασκευής του ποτού Boza), υπήρχε ένα μπεζεστένι και ένα καραβάν-σεράι, το οποίο δεν κατονομάζει. Βέβαια, η παρουσία μπεζεστενιού και καραβάν-σεραγιού είναι ενδεικτική του ρόλου της Θεσσαλονίκης ως εμπορικού κέντρου²³. Το μνημονευόμενο καραβάν-σεράι δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (Büyüik Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης.

Ο Τούρκος γεωγράφος Kâtib Çelebi ή Hacı Kalfa (1609-57)²⁴ κατέγραψε στο έργο του «Κοσμόγραμμα» ή «Αποψη του Κόσμου» (*Cihannümâ*) στη Θεσσα-

21. Όπως οι βαφείς υφασμάτων. Βλ. Ι. Βασδραβέλλης, *Ίστορικά Άρχεϊα Μακεδονίας Α΄*. Άρχεϊο Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, έργο. άρ. 174, σσ. 228-229. Βλ. και Ε. Χειμίογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 86-88.

22. Στοιχεία για τα χάνια στην τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη (ήταν ογδόντα επτά μαζί με τις στοές) περιέχονται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα της πόλης του 1906. Βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σσ. 241-247.

23. Lowry, *ό.π.*, σ. 291.

24. Ιστοριογράφος, γεωγράφος, δοκιμογράφος, εγκυκλοπαιδιστής και ανώτατος διοικητικός υπάλληλος επί των ημερών των σουλτάνων Μουράτ Δ΄ (1623-40), Ιμπραήμ Α΄ (1640-48) και Μεχμέτ Δ΄ (1648-87). Το πραγματικό του όνομα ήταν El-Haz Mustafa ibn-Abdullah, αλλά έγινε περισσότερο γνωστός από τις ονομασίες των δύο κυριότερων επαγγελματιών που ασκούσε στην αυλή του Μουράτ Δ΄, αυτό του γραμματέα (Kâtib) και εκείνου του χαλφά ή καλφά (Kalfa, halfa, halife), ανώτατου τίτλου της οθωμανικής αυλικής γραφειοκρατίας. Βλ. σχετικά Ο. Ş. Gökay, «Kâtib Çelebi», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, Leiden 1978, σσ. 760-762.

λονίκη του 1653 το Suluca Hanı²⁵ (ο Μ. Χατζη-Ιωάννου το ταύτισε με το Βοσνακ Hanı)²⁶, το Mustafa Paşa Hanı (ο Ε. Η. Ayverdi το κατέγραψε ως Mustafa Paşa Sulu Hanı)²⁷ και το Malta Hanı (στην οδό Φράγκων)²⁸, που όπως και το Βοσνακ Hanı, ήταν γνωστό μέχρι τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας²⁹.

Ο Evliya Çelebi μαρτυρεί στο «Ταξιδιωτικό» του (*Seyahatnâme*) λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, δεκαέξι χάνια στη Θεσσαλονίκη και έναν αριθμό, άγνωστο όμως, καραβάν-σεραγιών. Το μεγαλύτερο από τα χάνια ήταν το Sulu Hanı, ίδρυμα του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512), το οποίο λειτουργήσε ως τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας³⁰. Το Kurşunlu Hanı³¹, μνημονεύεται επίσης από τον Evliya³², αλλά όχι όμως στα χρόνια που ακολούθησαν.

Από τις παραπάνω μαρτυρίες προκύπτει σύγχυση σχετικά με τις ονομασίες και τις ταυτίσεις των καραβάν-σεραγιών και των χανιών. Συχνά χρησιμοποιούνται δύο ή τρία όμοια ή και διαφορετικά μεταξύ τους ονόματα για το ίδιο κτίσμα. Η ίδια σύγχυση, που προκαλείται ιδιαίτερα από την αλλαγή ονομασιών των δημοσίων κτισμάτων, επικρατεί και σε άλλα οθωμανικά κτίσματα.

Ένα Σουλτανικό Φιρμάνι της 25ης Μαΐου 1709 (σήμερα στο Τουρκικό αρχείο Θεσσαλονίκης), μάς πληροφορεί για τις αυθαιρεσίες των γενιτσάρων στα χάνια της πόλης. Το φιρμάνι προστάζει στη συνέχεια ... *Ἐὰν συμβαίνει ὡς ἀναφέρεται, δὲν ἐπιθυμῶ ἐπὶ τῆς εὐτυχοῦς βασιλείας Μου νὰ θιγῇ τις, ἀλλὰ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃτε νὰ λαμβάνουν βία καὶ ἄνευ πληρωμῆς τοὺς ἵππους των εἰς*

25. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 405· Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα 1875-1912*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 219.

26. Μ. Χατζη-Ιωάννου, *Ἀστυρογραφία Θεσσαλονίκης ἢτοι Τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 67.

27. Βλ. Ε. Η. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV (4, 5, 6 Kitap)*, İstanbul 1982, αρ. κατ. 2188, σ. 283 (στο εξής: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri*).

28. Για το χάνι βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 405· Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 219. Βλ. φωτογραφία (1915) της εισόδου του χανιού στο Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης. Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 186. Την ίδια θύρα του χανιού που καταστράφηκε από την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917 εντοπίσαμε στο Ε. Petropoulos, *Salonique. L'incendie de 1917*, Thessalonique 1980, σ. 64, εικ. 2 (επάνω δεξιά).

29. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 405. Για το Βοσνακ Hanı βλ. Χατζη-Ιωάννου, ό.π., σσ. 17, 35, 46, 65 και 67.

30. Ε. Çelebi, *Seyahatnâme*, Η΄, İstanbul 1928, σ. 160. Βλ. και Ν. Μοσχόπουλος, «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπί (Μιά τουρκικὴ περιγραφή τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 16 (1940) 348-349.

31. Το χάνι αυτό ήταν μολυβδοσκεπάστο (*Kurşum*: μολύβι, από όπου πήρε και το όνομά του).

32. Çelebi, ό.π., σ. 160· Μοσχόπουλος, ό.π., σσ. 348-349.

τὰ πανδοχεῖα ξενιζομένων καὶ τῶν ἐμπόρων, νὰ μὴ ἐπιτρέψητε ἐπίσης κατ' οὐδένα τρόπον τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν τῶν πανδοχείων, νὰ ἀπαγορεύσητε δὲ καὶ ἐμποδίσητε τὰς παρανομίας αὐτῶν...³³.

Για τα επόμενα χρόνια οι πληροφορίες μας για τα χάνια της πόλης προέρχονται από τους Δυτικοευρωπαίους περιηγητές.

Ο Γάλλος Ιησουΐτης μισσιονάριος Jean-Baptiste Souciet που έζησε στη Θεσσαλονίκη κατά το χρονικό διάστημα 1726-33, έγραψε το Χρονικό της πόλης το 1734³⁴. Αναφέρει ότι στην πόλη υπήρχαν 4 ή 5 χάνια, μεγάλα κτίρια με πολλές πτέρυγες και πλήθος από «καμαρούλες» (δηλαδή δωμάτια)³⁵.

Ο Γερμανός ιστορικός του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου Karl Eduard Zachariä (von Lingenthal) που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα 1838 αναφέρει ότι: ... Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν διάφορα χάνια. Πρόκειται για μεγάλα τετραγώνια κτίρια με δύο ορόφους. Στη μέση έχουν μια αυλή που περιβάλλεται από στοές κατά μήκος πολυάριθμων δωματίων προορισμένων να δεχθούν ξένους. Σ' όλες τις μεγάλες σχετικά τουρκικές πόλεις υπάρχουν παρόμοια μεγάλα χάνια που δείχνουν να προέρχονται εν μέρει –και ειδικά στη Θεσσαλονίκη– ήδη από τη βυζαντινή εποχή, και όπου σχεδόν παντού λειτουργούσαν του ίδιου τύπου ξενοδοχεία. Τα χάνια προσφέρουν στους ταξιδιώτες δωρεάν στέγη σ' ένα δωμάτιο που συνήθως εκτός από την πόρτα έχει ένα παράθυρο κι ένα τζάκι χωρίς όμως οποιαδήποτε έπιπλα. Στις περιπτώσεις αυτές δεν θα πρέπει λοιπόν να σκεφτόμαστε τις ανέσεις των δικών μας πανδοχείων. Γι' αυτό και κατά τις ήπιες εποχές του έτους μπορεί κανείς τουλάχιστον να περάσει τη νύχτα πιο ευχάριστα στο ύπαιθρο παρά στο στενόχωρο και όχι σπάνια βρώμικο δωματιάκι ενός χανιού...³⁶.

Στη Θεσσαλονίκη μαρτυρούνται από τους Τούρκους γεωγράφους δύο τουλάχιστον καραβάν-σεράγια: το Biyyük (δηλ. Μεγάλο) Kervansarayi στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως (εικ. 1) και το Küçük (δηλ. Μικρό) Kervansarayi. Σύμφωνα με το Β. Δημητριάδη και τα δύο υπήρξαν κτίσματα του Koca ή Maktul Mustafa Paşa, μπηλερμπεη (beylerbeyi, δηλ. διοικητή επαρχίας) της Ρούμελης (1498-1505) και αργότερα Μεγάλου Βεζίρη του Βαγιαζίτ Β' ³⁷.

33. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, έγγρ. άρ. 74, σσ. 89-90.

34. Βλ. έκδοση της περιγραφής της πόλης στο M. Aimé-Martin, *Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, τ. 1, Paris 1838, σσ. 70-80. Πρβλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τόν Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968) 185-210.

35. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β', 1700-1800*, Αθήνα 1999, σ. 176.

36. Βλ. μετάφραση από το έργο του *Reise in den Orient* (Heidelberg 1840) στο Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Μακεδονικές πόλεις και οικογένειες 1750-1930*, Αθήνα 1984, σσ. 25-26.

37. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ό.π.*, σ. 407. Την ίδια άποψη έχει και ο Ayverdi, *Anvra'da Osmanli Mimâri Eserleri, ό.π.*, αρ. κατ. 2190-2191, σ. 283. Το *μπηλερμπεηλίκι* της Ρούμελης, ένα από τα πρώτα που δημιουργήθηκε, είχε ως έδρα του αρχικά την Αδριανούπολη, αργότερα τη

Τα οθωμανικά βακουφικά τεφτέρια που φυλάσσονται στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν ότι ο Koca ή Maktul Mustafa Paşa έκτισε και στην Κωνσταντινούπολη δύο μεγάλα «χάνια», το Büyüik και το Küçüik Hanı³⁸. Το Büyüik Kervansarayı της Θεσσαλονίκης ήταν γνωστό και ως κτίσμα του Βαγιαζίτ Β΄³⁹.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (εικ. 1 α-γ), κτισμένο στη συμβολή των σημερινών οδών Εγνατίας και Ε. Βενιζέλου, πίσω από το Hamza Bey Camii, έδωσε τη θέση του στο κτίριο που σήμερα στεγάζει το Δημαρχείο της Θεσσαλονίκης (εικ. 9, 10). Αντίθετα, δεν έχει μέχρι στιγμής εξακριβωθεί η θέση όπου ήταν κτισμένο το Küçüik Kervansarayı⁴⁰.

Τα καραβάν-σεράγια της Θεσσαλονίκης αναφέρονται, μαζί με καταστήματα, σπίτια, μύλους και χωριά το 1546, στην καταγραφή των κτημάτων του βακουφιού (*wakf*, θρησκευτικό ίδρυμα) του Maktul Mustafa Paşa, στο οποίο απέφεραν ετήσιο εισόδημα το μεγάλο 7.000 και το μικρό 1.500 άσπρα νομίσματα (ακçe)⁴¹.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε λοιπόν ως τμήμα βακουφιού από ένα μέλος της ανώτερης Οθωμανικής τάξης. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία τα διάφορα βακούφια που συγκροτούσαν τα *Külliye* (τζαμιά, μεντρεσέδες, ιμαρέτια, κ.α), ιδρύονταν από μέλη της ανώτερης τάξης ως «ευλαβείς εκτελέσεις των εντολών του Κοραανιού» περί «ελεημοσύνης» και «φιλανθρωπίας»⁴². Γι' αυτόν τον λόγο το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσ-

Σόφια και το Μοναστήρι (Bitola). Ο *μπεηλέρμπεης* της Ρούμελης ήταν ο ανώτερος από όλους τους επαρχιακούς διοικητές. Η θέση αυτή του έδινε το δικαίωμα να καταλάβει το αξίωμα του βεζίρη στο αυτοκρατορικό συμβούλιο της Κωνσταντινούπολης. Για το αξίωμα του *μπεηλέρμπεη* (επικεφαλής των *σαντζακμπέδων*) βλ. Ιναλτζίκ, *ό.π.*, σσ. 147, 165, 167, 199-201 και 204-207 και I. M. Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης 1550-1650*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2001, σσ. 101-105. Για τον Koca ή Maktul Mustafa Paşa και τα κτίσματά του στην Κωνσταντινούπολη βλ. πρόχειρα I. A. Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde. II. Bâyezid Yavuz Selim devri (886-926/1481-1520) V*, Istanbul 1983, σσ. 273-282.

38. Yüksel, *ό.π.*, σσ. 282, α.α. 156 και 157 αντίστοιχα.

39. *Ο.π.*, σ. 365.

40. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 407.

41. Βλ. T. Gökbilgin, *XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livâsi. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Istanbul 1952, σ. 446· Ö. L. Barkan – E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1456)*, Istanbul 1970, σ. 368. Πρβλ. και Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.*, σ. 407.

42. Τα κοινωφελή αυτά συγκροτήματα, κέντρα της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής, υπήρξαν καρποί ενός προγράμματος κοινωνικών αγαθοεργιών, εμπνευσμένων από τις θρησκευτικές διδαχές του Ισλάμ. Συμβόλιζαν την κρατική εξουσία και γενναιοδορία. Οι κατασκευές των *wakf* έλαβαν μια σημαντική θέση στη διαμόρφωση των αστικών τοπίων. Ο ιδρυτής ενός βακουφιού, δημιουργούσε ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα και παρείχε και τα απαραίτητα χρήματα για τη συντήρησή του. Το βακούφι ήταν ο βασικός κοινωνικός και πολεοδομικός θεσμός. Τζαμιά, σχολεία, ξενοδοχεία, βιβλιοθήκες, υπηρεσίες υγιεινής, κρήνες, προέρχονταν από τα ιδρύματα αυτά.

σαλονίκης κτίστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια και, για να συντηρηθεί, θα πρέπει να προικοδοτούνταν –κατά τους πρώτους αιώνες της ύπαρξής του– με τα έσοδα διαφόρων ακινήτων (λουτρά, καταστήματα, εργαστήρια, κ.α.)⁴³.

Καραβάν-σεράγια στη Θεσσαλονίκη (χωρίς όνομα και αριθμό) μαρτυρεί το 1653 και ο Τούρκος γεωγράφος Kâtib Celebi: ... *Δίπλα στην πλατεία της αγοράς Λόντζα, όπου πουλάνε υφάσματα, είναι ένα μπεζεστένι και μερικά χάνια, καραβανσεράια. Τα μεγαλύτερα είναι Σουλτισέ Χαν, Μουσταφά Πασά Χαν και Μάλτα Χαν...*⁴⁴. Η απουσία μνείας του Μεγάλου Καραβάν-σεραγίου από τον σοφό Τούρκο γεωγράφο ξενίζει· φαίνεται να το ταυτίζει με ένα από τα δύο πρώτα μεγάλα χάνια που αναφέρει. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν με την ονομασία Μουσταφά Πασά Χαν αναφέρεται στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, η οικοδόμηση του οποίου αποδίδεται στον Koca ή Maktul Mustafa Paşa ή σε ένα άλλο καραβάν-σεράι ή χάνι.

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι της Θεσσαλονίκης ήταν κτισμένο στη συνοικία Hamza Bey (εικ. 2)⁴⁵, που παλαιότερα έφερε την ονομασία Mahalle-i Ketafi⁴⁶. Βρισκόταν επάνω στον ίδιο –κάθετο στην παραλία– άξονα με τη σκεπαστή αγορά (μπεζεστένι) και το Hamza Bey Camii, και κοντά στο Tahta Kale Hamami και το Tahta Kale Hani που δεν σώζονται πια⁴⁷. Κοντά στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι μαρτυρείται το 1837 και το Μεγάλο Χάνι (Kebir Hani) που στέγαζε 9 καταστήματα⁴⁸. Το πολύ γνωστό μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης κτίστηκε (μάλλον στο διάστημα 1455-59, στα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή)⁴⁹. Το Hamza Bey Camii οικοδομή-

43. Τα περισσότερα από τα ιδρύματα της κατηγορίας του ευνοούσαν ορισμένα άτομα (τους ιδρυτές και τους απογόνους τους) και ήταν αληθινές οικονομικές επιχειρήσεις. Βλ. H. İnalçık, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην όθωμανική αυτοκρατορία», *Ἡ οικονομική δομή τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αἰ.)*, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 520· A. Mehlan, «Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατὰ τὴν Τουρκοκρατία» (μτφρ. Ε. Παπαδημητρίου), *Ἡ οικονομική δομή τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αἰ.)*, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 386. Ο αφιερωτής των βακουφιών διόριζε τον μπουτεβελή τους, δηλ. τον αρμόδιο για τα ζητήματα του βακουφίου, ο οποίος: *φρόντιζε γὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν αὔξηση τῶν ἐσόδων του καὶ χρησιμοποιοῦσε τὰ ποσὰ αὐτὰ γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τοὺς ὅρους του ἀφιερῶματος, νὰ πληρώσει τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ ιδρύματος καὶ νὰ καλύψει τὴ συντήρηση καὶ τὶς ἐπισκενές. Ὁ νάζιρης ἔπαιζε τὸ ρόλο ἐπιθεωρητῆ, ποὺ ἤλεγχε κατὰ πόσον οἱ ὄροι τοῦ ἀφιερῶτῆ ἐξακολουθοῦσαν νὰ τηροῦνται...* Βλ. Ιναλτζίκ, *ὁ.π.*, σ. 245.

44. Ενεπεκίδης, *ὁ.π.*, σ. 219.

45. Για τη συνοικία αυτή που έλαβε το όνομά της από τον Hamza Bey βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σσ. 26, 28, 84, 87, 88, 136, 138, 344, 411, 419, 436 και χάρτη στη σ. 135.

46. Βλ. Lowry, *ὁ.π.*, σσ. 275-276.

47. Για το Tahta Kale Hamami βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σσ. 88, 136, 412. Για το Tahta Kale Hani βλ. *ὁ.π.*, χάρτη στη σ. 135.

48. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σ. 180.

49. M. Cezar, *Typical commercial buildings of the Ottoman Classical period and the Ottoman construction system*, Istanbul 1983, σ. 195. Βλ. τις απόψεις για τη χρονολόγηση του μπεζεστενιού

θηκε το 1467-68 αρχικά ως ένα μικρό συνοικιακό τέμενος (*mescid*) από την Hafsa Hatun, κόρη του Hamza Bey⁵⁰ και δέχθηκε αργότερα επεκτάσεις⁵¹. Στον οθωμανικό χάρτη της Θεσσαλονίκης του 1882-83 που αναδημοσίευσε ο Semavi Eyice⁵², το κτίσμα καταλάμβανε ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο.

Η μορφή που είχε το Μεγάλο Καραβάν-Σερράι της Θεσσαλονίκης είναι γνωστή από τα σχέδια του κτίσματος που δημοσίευσαν το 1864 οι Άγγλοι ερευνητές C. Texier και R. Pullan (εικ. 1 α-γ)⁵³. Το σχέδιο των Texier-Pullan χρησιμοποίησε ο Γάλλος στρατηγός L. de Beylié, ο οποίος παρουσιάζει το κτίσμα με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις, κυρίως ως προς τα ανοίγματα φωτισμού⁵⁴.

Το Μεγάλο Καραβάν-Σερράι ήταν ένα τυπικό σε διάταξη κτίσμα της εποχής, όπου γύρω από μια ορθογώνια κεντρική αυλή που περιέβαλλε μια διώροφη πλινθόκτιστη στοά, παρατάσσονταν, σε δύο ορόφους, θολοσκεπή δωμάτια για τους ταξιδιώτες⁵⁵. Οι τοξοστοιχίες του ισογείου και του ορόφου στηρίζονταν σε λιθόκτιστους πεσσούς εν σειρά, σε κανονικές αποστάσεις και σε αντιστοιχία ορόφου-ισογείου. Στο κέντρο της αυλής υπήρχε μια ποτίστρα για τα υποζύγια.

Όπως και τα περισσότερα οθωμανικά δημόσια κτίσματα, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι κτίστηκε με πέτρα και πλίνθους, κατά το σύστημα δομής που αποτελεί μίμηση του βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου. Αντίθετα, οι θόλοι του θα πρέπει να είχαν οικοδομηθεί μόνο με τετράγωνους πλίνθους. Στις γωνίες και χαμηλά ίσως ήταν κτισμένοι μεγάλοι λίθοι, παρμένοι από παλαιότερα

της Θεσσαλονίκης στο Π. Αστρινίδου-Κωτσάκη, «Οικονομική λειτουργία των μπέζεστενίων στην αγορά της Οθωμανικής περιόδου», *Μακεδονικά* 30 (1995-96), Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 166-170.

50. Στρατηγός του σουλτάνου Μουράτ Β΄ και αργότερα *μπεηλέρμπεης* (*beylerbeyi*) στην Ανατολία.

51. Μέσα στο β΄ μισό του 16ου αιώνα και σίγουρα πριν το 1592, στο αρχικό μικρό τέμενος προστέθηκαν δύο πλευρικές θολωτές αίθουσες σε επαφή με τον κύριο χώρο, καθώς επίσης και θολωτές στοές του αιθρίου. Μεταξύ του 1592 και 1620 ένας μεγάλος σεισμός ή πυρκαγιά κατέστρεψε σε σημαντικό βαθμό το κτίριο, που επισκευάστηκε το 1620 από τον Karuci Mehmet Bey.

52. Eyice, *ό.π.* (παρένθετος χάρτης).

53. C. Texier – R. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σ. 131, πίν. XXVII (χρωμολιθογραφία 33x25 εκ.), αναδημοσιευμένη στο *Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτηριστικά από τον 15ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα*, έκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης - Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, εικ. 46.

54. L. de Beylié, *L'habitation byzantine*, Paris-Grénoble 1902.

55. Σχεδιαστικές αρχές ανάλογου είδους εμφανίζονται στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική σε περιοχές των Βαλκανίων, όπου επιτράπηκε να συνεχιστεί η οικοδομική δραστηριότητα. Τα σχέδια πολλών αγιορειτικών μοναστηριών αποτελούν καλά παραδείγματα που απεικονίζουν πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της Οθωμανικής και της βυζαντινής παράδοσης (όπως στη διάταξη των δωματίων γύρω από μια ανοικτή αυλή).

κτίσματα⁵⁶. Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν προσεκτικά κτισμένοι, ώστε να παραμείνουν ανεπίχριστοι εξωτερικά. Οι πλίνθοι είχαν τοποθετηθεί σε οριζόντιες, μονές ή διπλές στρώσεις και σε κάθετη διάταξη (μονές ή διπλές, ανάμεσα στους αρμούς)⁵⁷. Ο ίδιος τρόπος δομής παρατηρείται και στο Alaca İmaret Camii (ή İshak Paşa Camii), που κτίστηκε σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή το 1484⁵⁸.

Η επικάλυψη της θολοδομίας του κτιρίου θα πρέπει να ήταν –τουλάχιστον κατά την εποχή της κατασκευής του– με φύλλα από μολύβι (*kurşum*)⁵⁹. Στα σχέδια όψης και τομής του B. Kervansarayi (εικ. 1α-β) η οροφή του κτίσματος εμφανίζεται επίπεδη με ένα γείσο (χωρίς αμφιβολία πλίνθινο οδοντωτό). Ο μοναδικός χαμηλός ημισφαιρικός θόλος που πρόβαλλε επάνω από την οροφή, κάλυπτε το δωμάτιο επάνω από την είσοδο. Η επίπεδη μορφή της κάλυψης στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη, καθώς δεν προβάλλουν –όπως στα άλλα δημόσια οθωμανικά κτίρια– χαμηλοί θόλοι επάνω στην στέγη, με εξαίρεση αυτόν που υπήρχε επάνω από την είσοδο· ίσως πρόκειται για μια απλοποίηση της κάλυψης της εποχής, την οποία ίσως απέδωσαν λανθασμένα οι Texier και Pullan. Σύμφωνα με τα σχέδια, επάνω από την οροφή υψώνονταν μόνο οι καπνοδόχοι των τζακιών.

Διαπιστώνουμε ομοιότητες της κάλυψης του κτιρίου μας με την αντίστοιχη κάλυψη του Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (Μαγνησία) της Ιωνίας (εικ. 3, 4), που επίσης κτίστηκε στα χρόνια του Βαγιαζίτ Β΄⁶⁰. Όπως διακρίνουμε στα σχέδια και τη φωτογραφία του Καραβάν-σεραγιού της Manisa η κάλυψη των δωματίων του ορόφου γίνεται με μονόρριχτη μολυβδοσκεπή ξύλινη στέγη. Η μονόρριχτη στέγη κρύβει όλους τους θόλους που καλύπτουν τα δωμάτια.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης είχε μια –και μοναδική– ψηλή τοξωτή πύλη εισόδου στη νότια πλευρά, κοντά στη ΝΑ γωνία του κτίσματος (εικ. 1γ). Χωριζόταν σε δύο ανισομερή τμήματα, ενώ στο πάχος των πλευρικών τοίχων της ανοίγονταν αντικρουστά αβαθή αψιδώματα με πλίνθινα τόξα. Το εξωτερικό τόξο της πύλης ήταν ημικυκλικό, πλινθόκτιστο, ενώ το

56. Υλικό σε δεύτερη χρήση υπάρχει και στα γειτονικά κτίσματα (μπεξεστένι, Hamza Bey Camii, Bey Hamamı, κ.α.).

57. Αυτός ο τρόπος δόμησης (μίμηση βυζαντινού πλινθοπεριζωμένου συστήματος) δεν είναι σπάνιος στη Μακεδονία, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά και αργότερα.

58. Ιδρυτής του ήταν ο İshak Paşa, γιος του İbrahim, από το İnegöl της Μ. Ασίας, που διετέλεσε *σαντζάμπεης* της Θεσσαλονίκης.

59. Φαίνεται να υπήρχε ομοιότητα του τρόπου κάλυψης της στέγης με την αντίστοιχη στο γειτονικό μπεξεστένι. Από αυτό το είδος κάλυψης με φύλλα μολυβίου πολλά οθωμανικά Καραβάν-σεράγια και χάνια που κτίστηκαν στα Βαλκάνια έλαβαν αργότερα την ονομασία *Kurşum Hanı* (όπως για παράδειγμα το Şihâbüttin Paşa Kervansarayı της Φιλιππούπολης).

60. Yüksel, *ό.π.*, σσ. 340-343.

εσωτερικό ήταν ελαφρά τοξωτό (το τόξο σχηματιζόταν με λίθινους θολίτες). Επάνω από την πύλη διαμορφωνόταν ένας ακόμη όροφος με σκαφοειδή θόλο που επικαλυπτόταν με μολύβι (εικ. 1α-β). Στο νότιο τοίχο του δωματίου αυτού ανοίγονταν δύο μικρά παράθυρα. Την πύλη πλαισίωνε στο εσωτερικό, από Α. και Δ., μια λίθινη σκάλα με δύο κλίμακες ανόδου στον όροφο τυπική στα οθωμανικά χάνια του 15ου–17ου αιώνα. Μια άλλη, μονή σκάλα ανόδου στον όροφο, υπήρχε στη βόρεια πτέρυγα του κτίσματος (εικ. 1γ).

Στον όροφο, σε αντιστοιχία με το ισόγειο, όπου υπήρχε η ίδια περίπου διαμόρφωση (πλην του σταύλου) υπήρχαν 34 δωμάτια και ένα μεγάλο δωμάτιο επάνω από την είσοδο, ίσως για τον φύλακα. Τα δωμάτια ήταν ορθογώνια, όπως και στο ισόγειο, με εξαίρεση τα τέσσερα τετράγωνα, στις ισάριθμες εσωτερικές γωνίες. Κάθε δωμάτιο στον όροφο καλυπτόταν με θόλο (ή και ημικυλινδρική καμάρα, αν είναι αξιόπιστα τα σχέδια των τομών). Είχε μια χαμηλή πόρτα και ένα ελαφρά τοξωτό παράθυρο στον ίδιο τοίχο, στραμμένα προς τη στοά και την αυλή (εικ. 1α,1γ). Κάθε δωμάτιο είχε ένα τζάκι (*ocak*) με καπνοδόχο που προέβαλλε επάνω από την οροφή, καθώς και ένα μεγάλο παράθυρο προς το δρόμο, με πλίνθινο οξυκόρυφο τόξο, λίθινο πλαίσιο και βαριά σιδεριά. Την ίδια διάταξη σε κάτοψη και εξοπλισμό με τα δωμάτια του ορόφου είχαν και τα δωμάτια-εργαστήρια του ισογείου (εικ. 1α-γ).

Οι στοές του ισογείου στέγαζαν πιθανότατα τα κάρα και τα εμπορεύματα. Αν και τα σχέδια των Texier και Pullan δεν παρέχουν ασφαλείς μαρτυρίες, είναι πολύ πιθανό ότι κάθε επιμέρους τμήμα της κάτοψης της στοάς του ισογείου καλυπτόταν με ένα θόλο (πιθανότατα σταυροθόλιο)⁶¹. Σύμφωνα με το σχέδιο της τομής (εικ. 1α), κάθε επιμέρους τμήμα της στοάς του ορόφου θα πρέπει να καλυπτόταν με ένα χαμηλό ημισφαιρικό θόλο (ασπίδα) ή σταυροθόλιο. Οι διώροφες στοές, με πλίνθινα τόξα στο ισόγειο και πλίνθινα οξυκόρυφα τόξα στον όροφο⁶², ενισχύονταν με ξύλινους ελκυστήρες.

Η στέγη του κτίσματος αποδίδεται στα σχέδια επίπεδη. Το πιθανότερο όμως ήταν ότι οι θόλοι των στοών και των δωματίων του ορόφου προβάλλαν επάνω από το γείσο της στέγης, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλα τα χάνια και καραβάν-σεράγια της εποχής. Δεν αποκλείεται βέβαια τα εξωροάκια των θόλων της στοάς και των δωματίων να κρύβονταν κάτω από μια δίροιστη

61. Όπως στο χαμένο σήμερα Şihâbüttin Paşa Kervansarayı ή Kurşum Hanı της Φιλιππούπολης που βρισκόταν στη συνοικία Kapan. Βλ. *Το Βαλκανικό αστικό φαινόμενο. Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη: Όμοιες πόλεις*, Θεσσαλονίκη-Plovdiv 2000, σ. 86 (στο εξής: *Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη*). Απεικόνιση του Kurşum Hanı υπάρχει και σε ένα πίνακα του Βούλγαρου ζωγράφου Janko Lavrenov. Βλ. Χ. Ζαρκάδα, «Τα χάνια της Ξάνθης», *Αρχαιολογία* 13 (Νοέμβριος 1984) 80, εικ. 1 (φωτογραφία τυπωμένη ανάποδα). Για το καραβάν-σεράι της Φιλιππούπολης βλ. Π. Ανδρούδης, «Γύρω από ένα χαμένο κτίριο της Φιλιππούπολης: το Kurşum ή Kurşunlu Hanı (ή Şihâbüttin Paşa Kervansarayı)», *Περί Θράκης* 4 (Ξάνθη 2005) 119-142.

62. Η τεχνική αυτή εφαρμόστηκε και στο Şihâbüttin Paşa Kervansarayı της Φιλιππούπολης.

στέγη με ελαφριές κλίσεις (όπως στο Emîr Hanı [Bey Hanı] της Προύσας, που οικοδομήθηκε στα χρόνια του σουλτάνου Orhan)⁶³.

Μπροστά από τα δωμάτια του ισογείου, στη Ν., Δ. και Α. πλευρά και σε αντιστοιχία με τα δωμάτια της κάτωτης, υπήρχαν 29 μαγαζιά με πρόσοψη στον δρόμο (εικ. 1β-γ). Η διαμόρφωση αυτή ήταν χαρακτηριστική στα μεγάλα αστικά οθωμανικά χάνια του 15ου-17ου αιώνα (Kurşum Hanı Σκοπίων [Üsküb, εικ. 5]⁶⁴, Şihâbüttin Paşa Kervansarayı στη Φιλιππούπολη [εικ. 6, βλ. παραπάνω]⁶⁵, κ.α.). Τα καμαροσκεπή αυτά μαγαζιά, σύγχρονα με το κτίσμα, χωρίζονταν με εγκάρσιους τοίχους. Στη ΝΔ και ΝΑ γωνία των αντίστοιχων μαγαζιών, ένας πεσσός στήριζε τα εξωτερικά τόξα και το σταυροθόλιο το οποίο κάλυπτε το κάθε γωνιακό μαγαζί. Από τα έσοδα των μαγαζιών καλυπτόταν ένα σημαντικό μέρος από τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησης του κτίσματος.

Στη βόρεια πλευρά του Β. Kervansarayı (εικ. 1α-γ) υπήρχε και ο χώρος των στάβλων, που ήταν ισόγειος και ισοπλατής με τη βόρεια και νότια πλευρά του κτίσματος. Θολοσκεπής (σταυροθόλια;) και με αρκετό ύψος, ο χώρος αεριζόταν και φωτιζόταν από 24 φωτιστικές θυρίδες στον βόρειο τοίχο· χωριζόταν σε δύο όμοια τμήματα με 12 πεσσούς.

Στα σχέδια του κτίσματος εντοπίσαμε στοιχεία που μαρτυρούν για την πρωιμότητα της κατασκευής του. Στις τοιχοποιίες των όψεων διακρίνουμε την παρουσία ενός αγαπημένου μοτίβου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, που ήταν ήδη σε εφαρμογή από το β' μισό του 15ου αιώνα: τη συνύπαρξη των ημικυκλικών τόξων με τα ελαφρά οξυκόρυφα τόξα (εικ. 1α)⁶⁶. Στην οικοδομική αυτή τεχνική εμφανίζονται ελαφρά οξυκόρυφα τόξα⁶⁷.

63. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri. Ertuğrul, Osman, Orhan Gaazîler Hüda-vendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*, I, İstanbul 1989, σ. 100, σχ. 118 (στο εξής: Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri*).

64. Βλ. T. Zlatev, *Bälgarskata Kăšta prez epohata na Văzraždaneto*, Sofia 1955, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78· O. Tatal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra National Heritage»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, ITU Taş kışla Campus, 25-27 Νοεμβρίου 1999, İstanbul 1999, σσ. 262-267.

65. Βλ. *Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη, ό.π.*, σσ. 86, 120. Βλ. επίσης Ζαρκάδα, *ό.π.*, σ. 80, εικ. 1.

66. S. Çurčić, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, επιμ. S. Çurčić και E. Χατζη-τράφωτος, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 47-48.

67. *Ό.π.*, σ. 48: ... η καινούργια αυτή μορφή, που επινοήθηκε –προφανώς ως τέχνασμα– με τη χρήση μιας βολικής τακτοποίησης των πλίνθων επικάλυψης (που σχηματίζουν πλίνθινο πλαίσιο με ελαφρά ακμή πάνω από μια, κατά τα λοιπά συνηθισμένη ημικυκλική αψίδα), θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένδειξη για την πρόθεση του αρχιμάστορα ή του κτήτορα να χρησιμοποιήσει οξυκόρυφες αψίδες, που όμως προσέκρουε στην άγνοια του κτίστη να κατασκευάσει τέτοια σχήματα, μιας και είχε εκπαιδευτεί στην κατασκευή μόνο των ημικυκλικών. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση αυτής της ασυνήθιστης λύσης έχει προταθεί ως απάντηση

Οι Texier και Pullan θεώρησαν –στηριζόμενοι στον τρόπο δομής του– ότι το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ήταν βυζαντινό «ξενοδοχείο». Ανέφεραν –αναπόδεικτα όμως– ότι ανήκε στο βακούφι του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-46), από τον οποίο όμως «μόνο επισκευάστηκε»⁶⁸. Την αστήρικτη άποψη ότι το Καραβάν-σεράι ήταν βυζαντινό και ότι επισκευάστηκε (και όχι κτίστηκε) από τον Koca Mustafa Paşa στις αρχές του 16ου αιώνα υποστήριξε και ο Α. Βακαλόπουλος⁶⁹.

Ο *Kanunnâme* της Θεσσαλονίκης (οθωμανικός φορολογικός κώδικας) του έτους 1525 (κατά τον Ε. Χεκίμογλου του 1500 περίπου)⁷⁰ κατέγραφε γύρω από το Hamza Bey Camii πολλούς σαμαράδες⁷¹ και πεταλωτήδες⁷². Υπήρχε ακόμη ένας εξισλαμισμένος επαγγελματίας που διατηρούσε ένα μικρό λουτρό για τους ταξιδιώτες, ένας καροποιός που διόρθωνε τις βλάβες των κάρων από τους κακούς δρόμους και ένας ξυλουργός, ο Βασίλης⁷³. Τα καταστήματά τους θα πρέπει να είχαν πολλή πελατεία, καθώς βρίσκονταν κοντά στο κέντρο της πόλης, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι, όπου ... *έρχονταν να ξαποστάσουν, να διανυκτερεύσουν, να ποτίσουν τα άλογα, να διορθώσουν τα χαλασμένα δερμάτινα λουριά, όλοι οι ταξιδιώτες σε αυτήν την μεγάλη πολιτεία της Ανατολής...*⁷⁴.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ήταν ένα κτίριο ογκωδέστατο και επιβλητικό, που κάλυπτε πολύ μεγάλο εμβαδόν. Στην εποχή της ακμής του ήταν νέο σχετικά σε ηλικία και η περιοχή τριγύρω του έσφυζε από ζωή, καθώς αποτελούσε

στο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο οι βυζαντινές οικοδομικές μέθοδοι βαθμιαία προσαρμόστηκαν στις αισθητικές ανάγκες του οθωμανικού σχεδιασμού ...

68. Texier – Pullan, *ό.π.*, σ. 131. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνουν και κάποιοι από τους περιηγητές και ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη.

69. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 209-210. Λίγο παρακάτω όμως, ο Βακαλόπουλος (σ. 242) γράφει ότι το Καραβάν-σεράι είναι ... *βυζαντινό ως προς την προέλευση, αλλά επισκευασμένο από τον Μουράτ Β΄ (1421-1451) ...*

70. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας Αγίου Δημητρίου μετά το 1478. Απόπειρα χρονολόγησης του “κανοναμέ των αρχών του 16ου αιώνα” βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003) 99-107· του ίδιου, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του “κανοναμέ” της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 175-177. Ο κανοναμέ είχε χρονολογηθεί στα 1525. Βλ. *Fondes Turcici Historiae Bulgariacae*, III, Editit et comentarium fecit Bistra A. Čvetkova, Redactores B. Čvetkova – A. Razboynikov, Serdicae MCMLXII, σσ. 375-411· Β. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979) 328-395 (στο εξής: «Ο Kanunnâme»).

71. Αναφέρονται ως σαμαράδες ο Γιάννης, ο Ibrahim, ο Γιώργος, ο Yusuf, ο Δημήτρης, ο Mehmed, ο Δήμος, ο Θόδωρος, ο Ismail, ο Μηλώσης, ο Mahmud, ο Μιχάλης, ο Iskender, ο άλλος Hamza και ο Hizir. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Δίπλα στο Καραβάν-Σεράι», εφημ. *Καθημερινή* (21.10.2001) 2, «Παλαιά Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης».

72. *Ο.π.*, σ. 2: ο Καραγιός, ο Mustafa και ο Haddar.

73. *Ο.π.*, σ. 2.

74. *Ο.π.*, σ. 2.

την καρδιά του τότε εμπορικού κέντρου της πόλης⁷⁵. Το κτίριο επέζησε για πάνω από 400 χρόνια, ενώ δεν γνωρίζουμε αν υπέστη καταστροφές από σεισμούς και από τις πυρκαγιές του 1545, 1610 και 1620 που έπληξαν τη Θεσσαλονίκη⁷⁶.

Ο Kanunnâme καταγράφει μια: ... ομάδα των επιδιορθωτών των καταστημάτων *hassa* και των λουτρών, *καραβάν-σεραγιών* και των άλλων κτημάτων *hassa* στην ίδια τη Θεσσαλονίκη. Στα χέρια τους υπάρχουν αυτοκρατορικά διατάγματα, ότι εφ' όσον εκτελούν τα καθήκοντά τους, είναι απαλλαγμένοι από *χαράτσι*, *σπέντζα* και όλους τους έκτακτους φόρους...⁷⁷.

Με εξίχνηση τους Τούρκους *Kâtib Celebi* και *Enliya Celebi*, οι σύγχρονοι, αλλά και λίγο μεταγενέστεροί τους περιηγητές δεν αναφέρουν τίποτε σημαντικό για χάνια και *καραβάν-σεράγια* στη Θεσσαλονίκη. Αντίθετα, σημαντικές πληροφορίες μας δίνουν οι ταξιδιώτες του 19ου αιώνα.

Ο Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt που ταξίδεψε το 1809 στη Θεσσαλονίκη αναφέρει στο έργο του *Letters from the Levant* ότι η πόλη είχε δρόμους ρυπαρούς, σκοτεινούς και κακοστρωμένους. Τα παζάρια της πόλης του φάνηκαν ασήμαντα. Παρατήρησε όμως και ένα ή δύο θολωτά χάνια (ένα από αυτά ήταν σίγουρα το Μεγάλο *Καραβάν-σεράι*), τα οποία χαρακτήρισε αρχιτεκτονικά κομψοτεχνήματα⁷⁸.

Στο βακούφι του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β' (1482-1512) στη Θεσσαλονίκη, μαρτυρείται (1837) η αγορά στο Μεγάλο *Καραβάν-σεράι*, η οποία διέθετε 26 εργαστήρια και καταστήματα⁷⁹. Στο κτίριο του *Büyüik Kervansarayı* υπήρχαν λοιπόν εκτός από τους χώρους διαμονής και καταστήματα στο ισόγειο, αλλά όχι όμως και στον όροφο, όπου βρισκόνταν μόνο τα δωμάτια.

75. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης συγκεντρωνόταν σε οργανωμένες αγορές γύρω από τη σημερινή Βενιζέλου, κάτω από το ύψος της Εγνατίας και έξω από τα τείχη της αποβάθρας. Αργότερα, κατά τον 19ο αιώνα, η αγορά επεκτάθηκε γραμμικά κατά μήκος της Εγνατίας. Η αγορά αποτελούνταν από πολλά μικρομάγαζα. Οι δρόμοι ήταν στενοί, μικροί και συχνά καλύπτονταν από ξύλινες κατασκευές. Έξω από τα τείχη βρισκόταν η «Αιγυπτιακή Αγορά», αποτελούμενη από αποικιακά, βυρσοδεφεία και ξυλμπορικά καταστήματα και η υφασματογορά «Lopca». Εντός του τείχους βρισκόνταν οι αγορές των χαλιών, των παπουτσιών, των σκούφων και τα ραφτάδικα. Στο επίκεντρο της αγοράς της πόλης βρισκόταν το μπεζεστένι που σώζεται μέχρι σήμερα. Εκεί πωλούνταν πολύτιμα αγαθά, αρώματα, υφάσματα και άλλα είδη. Πιο ανατολικά έβρισκε κανείς την αλευραγορά και την πλατεία όπου έφερναν και πουλούσαν τροφές και ζώα από τα γύρω χωριά της Θεσσαλονίκης. Σε κάθε δρόμο υπήρχαν συγκεντρωμένα μαγαζιά μιας συντεχνίας ειδικευμένης σε ένα είδος εμπορεύματος.

76. Σύμφωνα με τον Δημητριάδη η τελευταία πυρκαγιά την κατέστρεψε σχεδόν ολόκληρη. Βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 16.

77. Δημητριάδης, «Ο Kanunnâme», ό.π., σ. 376. Το ίδιο έγγραφο αναφέρει και τους υπεύθυνους για τη συντήρηση και αποκατάσταση των ζημιών των χανιών. Αυτοί ήταν ο Νικόλας Μίλου, ο Δημήτρης Μαυρανίτης, ο Σερέτης Καμπαγούτς, ο Πέγιο Δημήτρης. Βλ. ό.π., σ. 376.

78. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1': 1800-1810, Αθήνα 1975, σ. 528.

79. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 180.

Με βάση και την παραπάνω μαρτυρία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Μεγάλο Καραβάν-σεράι υπήρξε βακούφι ή τμήμα του βακουφιού του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄.

Την πιο ζωντανή περιγραφή του Büyüik Kervansarayı (το οποίο μάλιστα αποκαλεί με απαξίωση «λαϊκίστικο κτίριο») οφείλουμε στον Γερμανό Karl Braun-Wiesbaden, πρεσβευτή του καγκελλαρίου Bismark που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1875-76: ... Πριν περάσω στην ξενάγηση των τζαμιών, πρέπει ν' αναφέρω ακόμη ένα λαϊκίστικο κτίριο που διακρίνεται τόσο για την ηλικία του όσο και για την αλλοκοτιά του. Πρόκειται για το Χάνι, που οι Γάλλοι (επομένως και πολλοί επίσης Γερμανοί που τους αρέσει να μιμούνται) το ονομάζουν Καραβανσεράϊ, που εγώ ποτέ δεν το άκουσα από ένα ντόπιο της ευρωπαϊκής Τουρκίας... Το Χάνι της Θεσσαλονίκης λένε πως είναι από την εποχή των Βυζαντινών που κι' αυτοί ε γνώριζαν επίσης τέτοιους χώρους (ξενοδοχεία) για να δέχονται ταξιδιώτες, τα ζώα και τα εμπορεύματά τους. Το τωρινό μουσουλμανικό χάνι χρονολογείται απ' την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-51). Το κτίριο έχει μια πολύ ευρύχωρη αυλή, στους τοίχους της οποίας από μέσα υπάρχουν κατά μήκος διαστύλια όπου καταλήγουν τα δωμάτια. Ο κύριος χώρος είναι ένας μεγάλος θόλος όπου βάζουν τα ζώα και τα εμπορεύματα. Ένα μέρος του άνω πατώματος χρησιμεύει σαν αγορά. Στο κύριο κτίριο είναι κολλημένα ένα σωρό μικρά μαγαζάκια που χρησιμεύουν κι' αυτά για εμπορικές συναλλαγές. Το σύνολο είναι εξαιρετικά βρώμικο και παραμελημένο. Δεν υπάρχουν ούτε κρεβάτια, και δεν προσφέρονται ούτε φαγητά, ούτε ποτά. Καθείς είναι υποχρεωμένος να φέρει μαζί του τα τρόφιμα απ' τα οποία θα ζήσει και τις κουβέρτες με τις οποίες θα κοιμηθεί. Το μόνο που προδίδει ένα ίχνος πολιτισμού είναι μια σειρά από τζάκια όπου μπορεί να μαγειρέψει κανείς...⁸⁰. Ο ίδιος ταξιδιώτης μαρτυρεί ότι οι Βούλγαροι χωρικοί από την ενδοχώρα (κυρίως οι γυναίκες τους) που έρχονταν στη Θεσσαλονίκη ... κοπαδιαστά για να πιάσουν δουλειά μεροδούλι κοντά στους τσιφλικάδες..., κάθονταν προσωρινά στο ... μεγάλο χάνι (καραβανσεράι)..., μέχρι να βρουν δουλειά⁸¹.

Εγκατάσταση Βουλγάρων χωρικών στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι αναφέρει το 1888 και ο Πρώσος δημοσιογράφος και συγγραφέας Paul Lidaw: ... Το ίδιο και με τις κτιριακές εγκαταστάσεις, τις αποκαλούμενες Καραβανσεράϊ, που έχουν γίνει σήμερα ένα πανδοχείο ειδικά των Βουλγάρων, έχουν όμως και πολλά καταστήματα όπου πουλάνε πολλά είδη...⁸².

Από τα παραπάνω είναι φανερό, ότι στα τέλη του 19ου αιώνα το Μεγάλο

80. Ενεπεκίδης, ό.π., σσ. 112-113.

81. Ο.π., σ. 89.

82. Ο.π., σ. 332.

Καραβάν-σεράι –ηλικίας 400 περίπου χρόνων– παρουσίαζε μια εικόνα εγκατάλειψης (δεν γνωρίζουμε αν γινόταν τακτική ή έστω υποτυπώδης συντήρησή του), ενώ δεν λειτουργούσε αποκλειστικά με την αρχική του χρήση (φιλοξενούσε και άλλες χρήσεις, όπως αποθήκες, καταστήματα, κ.α). Οι έμποροι και ταξιδιώτες θα πρέπει να κατέλυαν πια στα χάνια και τα «ευρωπαϊκού τύπου» ξενοδοχεία που εκείνη την εποχή κτίζονταν σε πολλά σημεία της πόλης⁸³.

Το περίγραμμα της κάτοψης του B. Kervansarayi εμφανίζεται σε μια λιθογραφία που δημοσίευσε ο ταγματάρχης του ελληνικού στρατού N. Σχινάς στα τέλη του 19ου αι. Πρόκειται για τον χάρτη που είχε εκπονήσει το αγγλικό ναυαρχείο στα 1850, τον οποίο χρησιμοποίησε ο Σχινάς αφαιρώντας το θαλάσσιο τείχος που είχε στο μεταξύ κατεδαφιστεί από τις αρχές της πόλης⁸⁴. Στον χάρτη του τουρκικού στρατιωτικού επιτελείου του 1882-83 που δημοσιεύτηκε από τον Τούρκο αρχαιολόγο Semavi Eyice, επάνω από το Hamza Bey Camii διακρίνεται το οικοδομικό τετράγωνο του B. Kervansarayi (εικ. 7)⁸⁵. Το οικοδομικό τετράγωνο εικονίζεται σε Οθωμανικό χάρτη της Δημορχίας που συνέταξε ο μηχανικός A. Verniesky⁸⁶, αλλά το κτίσμα δεν μνημονεύεται στα οθωμανικά κτίρια του υπομνήματος του χάρτη⁸⁷.

Σύμφωνα με τον N. Σχινά (1886) στη Θεσσαλονίκη χάνια: ... *υπάρχουσι περί τὰ 50, χωρητικότητος 10.000 ἀνδρῶν καὶ 600 ἵππων κατὰ μέσον ὄρον...*⁸⁸. Στα χάνια της Θεσσαλονίκης περιέλαβε οπωσδήποτε –χωρίς να το κατονομάζει– και το Μεγάλο Καραβάν-σεράι.

Στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα η παρακμή του B. Kervansarayi ήταν εμφανής και ίσως μη αναστρέψιμη. Θα πρέπει να ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης, με αρκετά εμπορικά καταστήματα κτισμένα στο οικόπεδό του, αφού η οδός Sabri Paşa (σημ. Βενιζέλου), ήταν εμπορικότετος δρόμος της Θεσσαλονίκης. Πολλά καταστήματα στο Καραβάν-σεράι και στο Hamza Bey Camii αποτεφρώθηκαν στην καταστροφική για τη Θεσσαλονίκη πυρκαγιά

83. Βλ. Γρηγορίου, *ό.π.*

84. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη²1995, σ. 16.

85. Eyice, *ό.π.* (παρένθ. χάρτης). Αναδημοσίευσή του στο Σαμουηλίδου – Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 54.

86. Βλ. A. Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996, σ. 89. Για το σχέδιο Verniersky βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο “Σχέδιο πόλεως” στη Θεσσαλονίκη (1870-1880)», *Η Θεσσαλονίκη* (Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης) 4 (1994) 151-177 (στο εξής: «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες»).

87. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες», *ό.π.*, σ. 164.

88. N. Σχινάς, *Ὀδοπορικαὶ Σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου, Νέας Ὁροθετικῆς Γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας*, Φυλλάδιον πρῶτον, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 185.

του 1917⁸⁹.

Μετά την καταστροφή του Β. Kervansarayi από την πυρκαγιά, διατηρήθηκαν κατάλοιπά του επί μακρόν, που μαζί με την ανεκμετάλλευτη έκταση του τεράστιου οικοπέδου του προκάλεσαν προβλήματα στους περιοίκους. Οι αρμόδιες υπηρεσίες για την ανοικοδόμηση της πόλης πρότεινε λύσεις όπως: α) την απαλλοτρίωση του οικοπέδου και τη διατήρηση των ερειπίων⁹⁰, β) την αναστήλωση των σωζόμενων τμημάτων και τη συμπλήρωσή τους με νέα, που θα επαναλάμβαναν την παλαιά μορφή της κατασκευής⁹¹ και γ) την ανέγερση ενός νέου κτιρίου, με παράλληλη διατήρηση των τμημάτων εκείνων που σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση⁹².

Το περίγραμμα του Β. Kervansarayi εμφανίζεται στο σχέδιο Ρυμοτομίας της Θεσσαλονίκης (1918) που συντάξε η Επιτροπή Μελέτης Νέας Ρυμοτομίας της πόλης υπό τη διεύθυνση του Γάλλου αρχιτέκτονα-πολεοδόμου-αρχαιολόγου Ernest Hébrard⁹³. Το οικοπέδο του Kervansarayi έχει έκταση 3211, 36 μ²⁹⁴.

Στο αρχείο της Πολεοδομίας της Θεσσαλονίκης φυλάσσονται και σχέδια των ερειπίων του Μ. Καραβάν-σεραγιού με ημερομηνία Σεπτέμβριος 1921 (εικ. 8α-β)⁹⁵. Στην κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης (εικ. 8β) διακρίνουμε τις μετασκευές που είχε υποστεί το αρχικό κτίσμα, όπως και την κατάσταση του μετά την πυρκαγιά. Από τον στάβλο στο πίσω τμήμα του κτίσματος σώζονταν μόνο έξι τετράγωνοι πεσσοί. Αυτό ίσως φανερώνει ότι ο στάβλος δεν λειτουργούσε πια. Το σχέδιο της εικ. 8α προέβλεπε την ενσωμάτωση των ερειπίων στη νέα οικοδομή. Αναλυτικά προβλεπόταν η κατεδάφιση των ετοιμόρροπων τμημάτων, όπως και των καταλοίπων του στάβλου στην πίσω πλευρά του κτίσματος. Όπως φαίνεται στο σχέδιο, το νέο κτίριο θα αποκτούσε μια περίεργη κάτοψη με στρογγυλεμένες τις ΒΔ και ΒΑ γωνίες του και με

89. Για την πυρκαγιά του 1917 (κατέστρεψε 9.500 οικοδομές και άφησε άστεγους 70.000 ανθρώπους) βλ. Χ. Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περιθάλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά* 18 (1978) 143-170. Για την καταστροφή των μαγαζιών του Hamza Bey Camii βλ. L. Abastado, *L'Orient qui meurt (Salonique, ce qu'elle est)*, Salonique 1918, σ. 7.

90. Το κόστος της απαλλοτρίωσης ανέρχονταν στο ποσό των 3.000.000 δραχμών. Βλ. Ν. Πετρίδης, «Βενιζέλου και Βαμβακά γωνία», *Νεώτερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 66.

91. *Ο.π.*, σ. 66.

92. *Ο.π.*, σ. 66.

93. Δημοσίευσή του στο Yerolympos, *ό.π.*, σ. 96. Υπήρξε στενή και αρμονική συνεργασία του Hébrard σε όλες τις φάσεις της προσπάθειας στο εγχείρημα του ανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης με τον Α. Παπαναστασίου (αρμόδιο υπουργό), τον Ελ. Βενιζέλο και τα ανώτατα τεχνικά στελέχη της χώρας. Η συνεργασία αυτή υποδηλώνει τη σύγκλιση που επιτεύχθηκε μεταξύ γενικών στόχων και συγκεκριμένων δυνατοτήτων και επιθυμιών για την εφαρμογή τους.

94. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 152, σχ. 3.

95. Τα σχέδια αυτά έχουν δημοσιευτεί στο Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 67.

εσωτερικές σκάλες ανόδου, των οποίων η διάταξη ήταν απλά χωρίς κανένα ρυθμό, αφού θα έπρεπε να προσαρμοστούν στα δεδομένα που υπαγόρευε η διατήρηση των καταλοίπων του παλιού οθωμανικού κτίσματος (εικ. 8α).

Η μελέτη για την κατασκευή ενός νέου κτίσματος στη θέση του παλιού, που εκπονήθηκε πριν από το 1923 από τον αρχιτέκτονα Δελλαδέστιμα, εγκρίθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Προέβλεπε την κατασκευή ισόγειου και 3 ορόφων, θέτοντας ως προϋπόθεση την προσαρμογή του νέου κτίσματος στη μορφή του *καραβάν-σεραγιού*⁹⁶.

Η δημοπράτηση του Β. Kervansarayi και του οικοπέδου του από την Κτηματική Υπηρεσία του Σχεδίου Πόλης Θεσσαλονίκης μαρτυρεί, για ακόμα μια φορά, ότι τα παραπάνω υπήρξαν βακουφική περιουσία και όπως ήταν φυσικό, μετά τη φυγή των Τούρκων –στα πλαίσια της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία– περιήλθαν στην κατοχή του Δημοσίου. Οι αγοραστές του ακινήτου το 1924⁹⁷ δεσμεύτηκαν: α) να φυλάξουν άθικτα, ορατά και προσιτά τα σωζόμενα ερείπια και β) να αναγείρουν μια οικοδομή σύμφωνα με τη μελέτη του Δελλαδέστιμα (θα καταλάμβανε ένα τμήμα του οικοπέδου όπου δεν υπήρχαν κατάλοιπα του παλιού κτίσματος), η αρχιτεκτονική της οποίας θα διατηρούσε τον χαρακτήρα του μνημείου (*καραβάν-σεράι*).

Μετά την έγκριση της μελέτης κτίστηκε το 1924 ισόγεια οικοδομή στις οδούς Βενιζέλου και Βαμβακά. Με την έκδοση (1932) αδείας προσθήκης κατ' επέκταση σε όλο το οικοπέδο, καταστράφηκαν συθέμελα τα ερείπια του *Καραβάν-σεραγιού*. Η μελέτη προέβλεπε μεγαλύτερο ύψος (κατά παρέκλιση) από τους όρους δόμησης⁹⁸.

Η τελική διαμόρφωση των όψεων δεν εφαρμόστηκε. Η τελευταία μελέτη, μετά την κατεδάφιση των καταλοίπων του Β. Kervansarayi στόχευε στην προσαρμογή του νέου κτίσματος που θα καταλάμβανε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο στο διπλανό Hamza Bey Camii. Το νέο κτίριο μελετήθηκε ως ξενοδοχείο· στα χρόνια του Εμφυλίου φιλοξενήθηκαν σε αυτό χωρικοί από τη Μακεδονία⁹⁹. Μετά από πολλές περιπέτειες το οικοδόμημα αποπερατώθηκε

96. Πετρίδης, *ό.π.*, σσ. 66-67.

97. Οι νέοι αγοραστές ήταν ο Ιωάννης Σαπουντζής, ο Νικόλαος Κουκουφλής, ο Γιούζα Βαρσάνο και οι αδελφοί Λάζαρος και Ευάγγελος Πανταζίεβιτς. Βλ. *ό.π.*, σ. 66.

98. *Για λόγους προσαρμογής στο περιβάλλον* (*ό.π.*, σ. 66). Το νέο ύψος προκάλεσε αντιδράσεις στους περιοίκους, ενώ από την άλλη πλευρά οι ιδιοκτήτες του απαιτούσαν για δικούς τους λόγους την εμετάλλευση αυτή, δίχως μάλιστα να εφαρμόσουν τη συγκεκριμένη μελέτη. Βλ. *ό.π.*, σ. 66.

99. *Ο.π.*, σ. 66. Χαρακτηριστικές είναι οι φωτογραφίες των προσφύγων στην εφημ. *Μακεδονία* του 1947. Βλ. Γ. Αναστασιάδης – Ε. Χερίμογλου, *Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης. Από τον μεσαιωνικό «φαρδύ δρόμο» στον σύγχρονο (στενό) αυτοκινητόδρομο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 87.

και σήμερα στεγάζει τις υπηρεσίες του Δήμου Θεσσαλονίκης (εικ. 10). Το μόνο που σήμερα θυμίζει το Μεγάλο Καραβάν-σεράι είναι η ονομασία του που διατηρείται, το συμπαγές ογκώδες κτίριο που καταλαμβάνει ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο, η εσωτερική αυλή¹⁰⁰ και η νότια είσοδος, στην ίδια θέση με την παλιά.

Η χρήση του όρου «καραβάν-σεράι» για το B. Kervansarayi της Θεσσαλονίκης δικαιολογείται από την πρόωμη χρονολογία ανέγερσής του, το ογκώδες και αυστηρό σχήμα του, την ισχυρή του δομή και πιθανότατα από το ιδιοκτησιακό του καθεστώς (*wakif*). Κατά τα άλλα το κτίσμα είχε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός οθωμανικού χανιού και παρουσίαζε ομοιότητες με αντίστοιχα οικοδομήματα στις μεγάλες τουρκικές πόλεις της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας. Ως πρότυπα των οθωμανικών καραβάν-σεραγιών και χανιών λειτούργησαν τα πρώιμα (15ος-16ος αι.) χάνια της Προύσας (Bursa)¹⁰¹ και της Κωνσταντινούπολης¹⁰². Σε αντίθεση με τα παλαιότερα καραβάν-σεράγια και χάνια της Κωνσταντινούπολης που δεν διατηρούνται πια, σήμερα σώζονται αρκετά από τα χάνια της Προύσας, όπως το Koza Hanı (εικ. 11, 12)¹⁰³, το İpek Hanı (ή Sultan Hanı)¹⁰⁴, το Bezir Hanı¹⁰⁵, το Fidan Hanı (εικ. 13)¹⁰⁶, το Emîr Hanı (Bey Hanı)¹⁰⁷, το Geyve Hanı¹⁰⁸, το Piriñ Hanı¹⁰⁹. Από τα

100. Σε αυτήν υπάρχει υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων.

101. Για τα πρώιμα αυτά χάνια βλ. Cezar, *ό.π.*, σσ. 36-39 (εικ. 16, 17) και 58-65. Για τα χάνια της Προύσας βλ. *Tarihi Bursa Hanlan ve Kapalçarı* (συλλογική έκδοση), Bursa, *χ.χ.*

102. Βλ. σχέδια του εμπορικού κέντρου της Προύσας με τα χάνια του στο Cezar, *ό.π.*, σσ. 36-38· Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri*, *ό.π.*, πίν. 73. Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια που κτίστηκαν στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη (Manisalı Mehmed Paşa Kervansarayı, Mercan Ağa Hanı, Molla Gûrânî Hanı, Murad Paşa Hanı, Şeyh Dâvûd Hanı, Üsküdar' da Kervansarayı, Yemiş Kapalı Hanı, Darbhâne Hanı), βλ. Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* II, Istanbul 1989, σσ. 589-590. Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια που οικοδομήθηκαν στα χρόνια του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ του Πορθητή στην Κωνσταντινούπολη (Bey Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı, Davud Paşa Hanı, Eski Hanı, Esir Pazarı Hanı, Hoca Hayrüddîn Hanı, Küçük Hanı και φυσικά το περίφημο Kırkcü Hanı), βλ. του ίδιου, *Osmanlı Mimârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)* IV, Istanbul 1989, σσ. 579-589.

103. Για το Koza Hanı βλ. Cezar, *ό.π.*, σ. 61 (όπου εικ. 34) και σ. 65 και Yüksel, *ό.π.*, σσ. 73-79.

104. Cezar, *ό.π.*, σ. 63. Βλ. επίσης E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, σ. 119, φωτ. στη σ. 122, φωτ. 193 και 194 στη σ. 123 (στο εξής: Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Çelebi ve II*).

105. Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri*, *ό.π.*, σ. 95.

106. Cezar, *ό.π.*, σσ. 64-65, εικ. 36.

107. *Ο.π.*, σ. 62. Βλ. και Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinin İlk Devri*, *ό.π.*, σσ. 96-101, σχ. 114 (κάτοψη ισογείου), 115 (κάτοψη ορόφου), 116 και 117 (γραφική αποκατάσταση της αρχικής μορφής της κάτοψης του ισογείου και της κάτοψης του ορόφου αντίστοιχα), 118 (τομή), εικ. 119-120.

108. Cezar, *ό.π.*, σ. 63. Βλ. και Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Çelebi ve II*, *ό.π.*, σ. 119 και εικ. 187-188 (σσ. 120 και 121 αντίστοιχα) και σσ. 122, 123.

109. Cezar, *ό.π.*, σ. 65 και Yüksel, *ό.π.*, σσ. 178-182.

μικρασιατικά χάνια αναφέρουμε το Cinci Hanı στη Σαφράμπολη (εικ. 14), το Taş Hanı στην Tokat του Πόντου (εικ. 15), κ.α.¹¹⁰. Τα περισσότερα καραβάν-σεράγια που οι Οθωμανοί έκτισαν στα κέντρα των μεγάλων βαλκανικών πόλεων έχουν χαθεί, αναφέρονται όμως από τους περιηγητές¹¹¹.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης (εικ. 1α-γ), κτίσμα του 1500 περίπου, υπήρξε λοιπόν πολιτισμικό και ιστορικό μνημείο της οικονομίας της πόλης, που προσέφερε στους ταξιδιώτες εμπόρους την ασφάλειά τους. Από τα έσοδά του θα πρέπει να συντηρούνταν τα ευαγή ιδρύματα ενός βακουφιού. Βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της πόλης (στη μορφή που είχε πριν την έμπλησή του), με το οποίο επικοινωνούσε με τις δύο πύλες της θάλασσας. Το κτίριο, όπως και τα άλλα χάνια που βρίσκονταν στην ίδια περιοχή, εξυπηρετούσαν όχι μόνο τους ταξιδιώτες εμπόρους που έρχονταν από την ξηρά, αλλά και τους εμπόρους που έφθναν στην πόλη από το λιμάνι. Το μεγάλο μέγεθος του κτιρίου καταδεικνύει την εμπορική σπουδαιότητα της πόλης. Μεγαλύτερο καραβάν-σεράι από τη Θεσσαλονίκη είχε η Φιλιππούπολη (σπουδαίος κόμβος στη νευραλγική εμπορική αρτηρία Κωνσταντινούπολης-Κεντρικής Ευρώπης)¹¹², ενώ μικρότερο είχε μια άλλη μεγάλη πόλη, τα Σκόπια (Üsküb)¹¹³. Με την πάροδο του χρόνου, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης έχασε τον αρχικό του χαρακτήρα ως καταλύματος των καραβανιών (καραβάν-σεράι): βαθμιαία μετατράπηκε και σε εμπορική αγορά. Υπήρξε ουσιαστικά ένα φρούριο στο κέντρο της πόλης. Η αλλαγή αυτή στη λειτουργία εξηγεί εν μέρει τη σύγχυση που επικρατεί στους ερευνητές σχετικά με την ονομασία καραβάν-σεράι και χάνι. Το εν μέρει εμπορικό Büyüik Kervansarayı αποτελεί ουσιαστικά εξέλιξη του αρχικού καταλύματος με το οποίο συνυπήρξε από ένα σημείο και μετά.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

110. Βλ. κατόψεις μερικών αντιπροσωπευτικών οθωμανικών χανιών στο μικρασιατικό χώρο στο Cezar, *ό.π.*: Πέργαμος (σ. 135, εικ. 83), Payas (σ. 142, εικ. 91), Kara Mustafa Paşa Kervansarayı στο Incesu (σ. 148, εικ. 98), Sivas (σ. 149, εικ. 99), Malatya (σ. 154, εικ. 104), Izmit (σ. 156, εικ. 106), Diyarbakır (σ. 156, εικ. 107) και Erzurum (σ. 217, εικ. 171).

111. Βλ. ειδικότερα Yerasimos, *ό.π.*

112. Ανδρούδης, *ό.π.*

113. Για το Kurşum Hanı των Σκοπίων βλ. Zlatev, *ό.π.*, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78· O. Tutal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra National Heritage»*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, ITU Taşkışla Campus, 25-27 Νοεμβρίου 1999, Istanbul 1999, σσ. 262-267.

SUMMARY

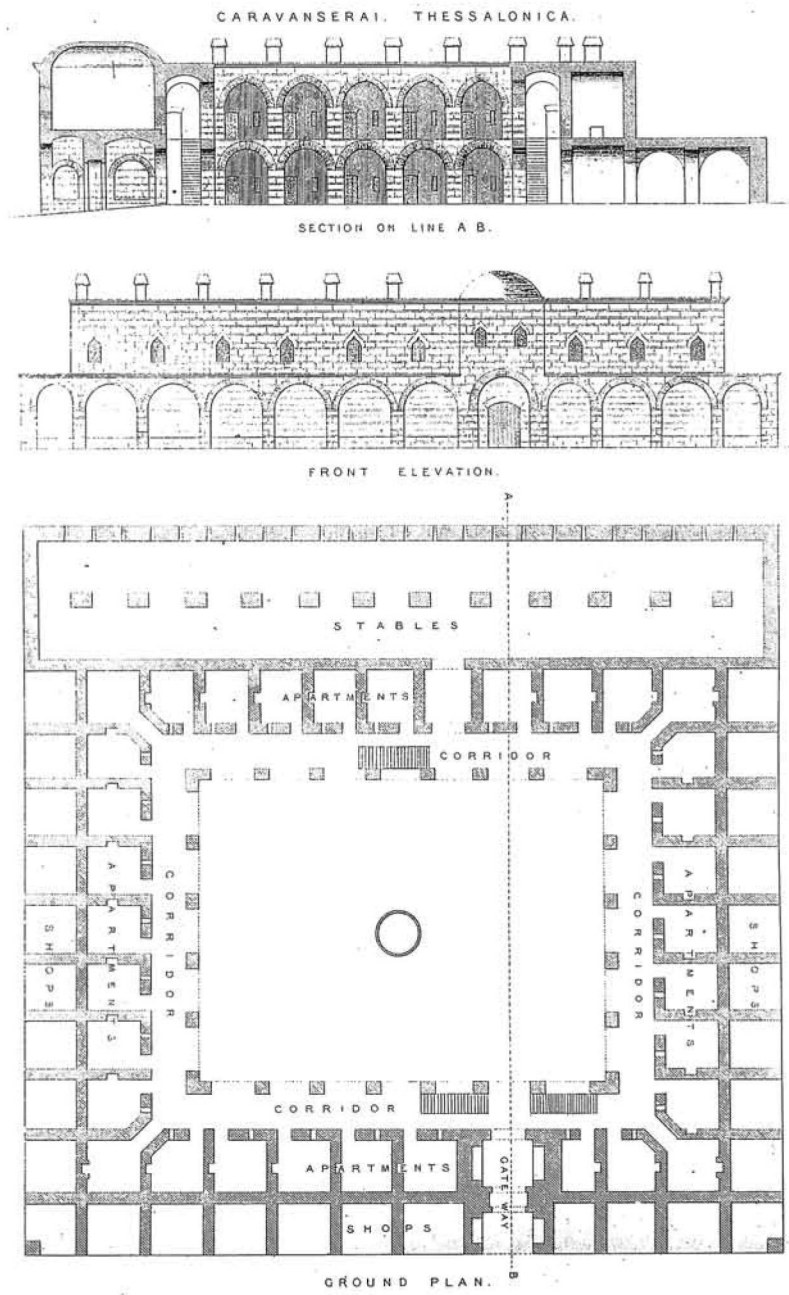
Paschalis Androudis, *Historical and archaeological evidence on the great Karavan-Seray (Büyük kervansarayı) of Thessaloniki.*

In the present article are discussed some issues on the history and architecture of a lost ottoman building of Thessaloniki (Selânik) : the Büyük Kervansarayı.

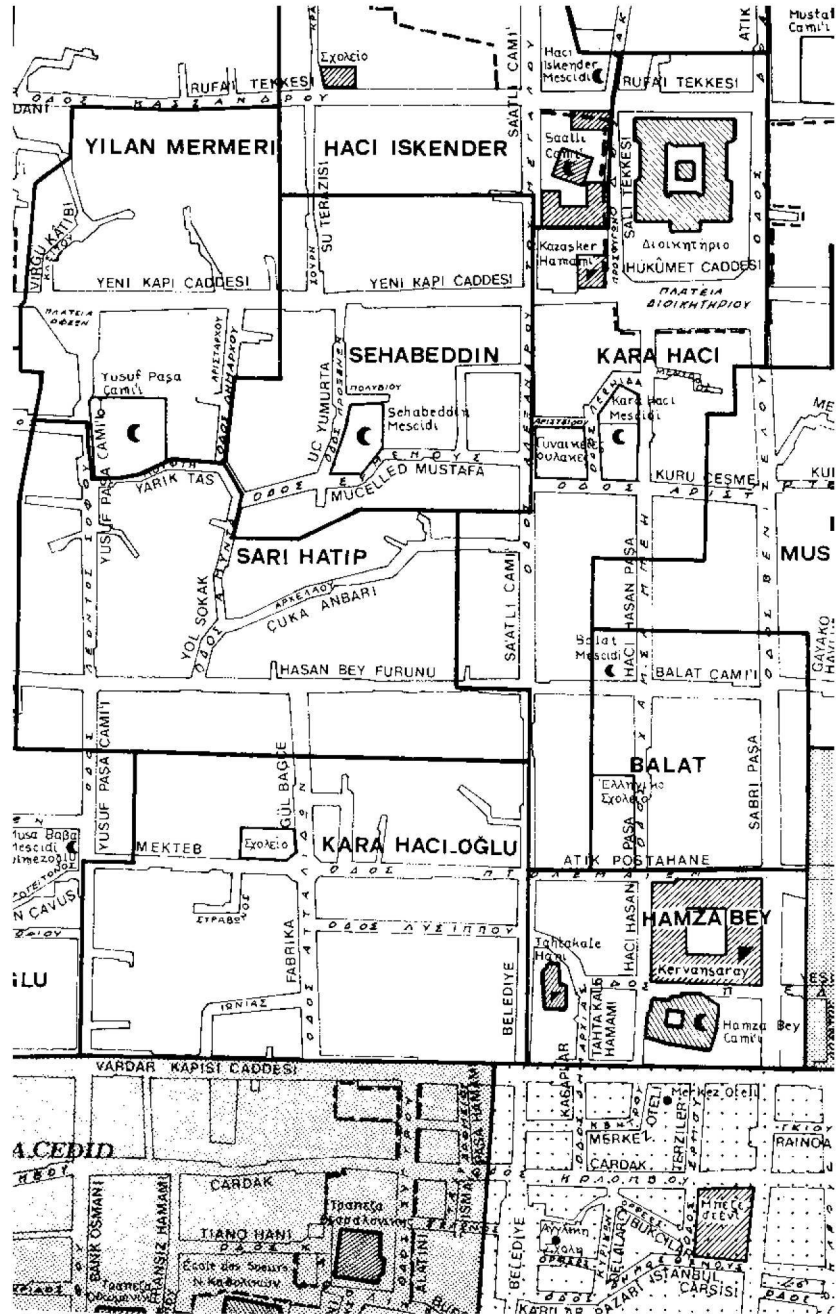
Built during the fifteenth century, by a high-rank official or by order of a sultan, the Kervansarayı was originally a very grand, almost square building, with one gate and a stable at the rear. It was built at two storeys and contained cells for the merchants and travellers. While the door into the stable from the great court was central, the great gate into the han from the street was set to one side (to the East) and was therefore off the true axis, the center of which was marked by a circular pool. The workshops, stables, toilets and cells of the ground floor were sheltered by a colonnade which supported the covered gallery of the cells of the upper storey.

The Büyük Kervansarayı was built of courses of rough-cut stone, with layers of brick and with thick mortar. The lower cells were mainly for workshops (some of them were also for storage since they possessed no windows). The cells at the upper level had one each – except for those at the corners a fireplace. They were reached by stairs which were masked by the porticoes. The lower arches were round while those above were ogee in shape. The arch of the entrance gate had voussoirs. The long shaded vaults of the upper storey formed attractive vistas. Externally, the lines of small chimney flues added an interesting dimension to the bold façade of this austere grand building. The building possessed enough monumental character to dominate its architectural environment.

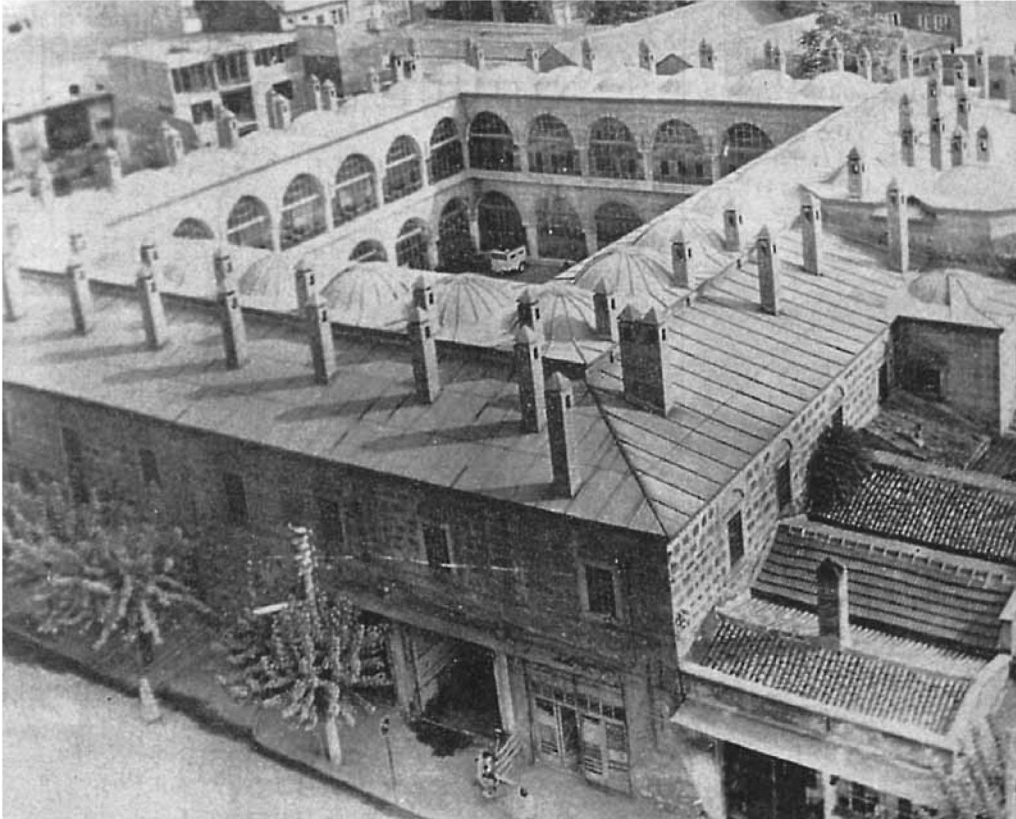
The Büyük Kervansarayı played for centuries an important economic role for the development of Thessaloniki and was demolished in the 1920's.

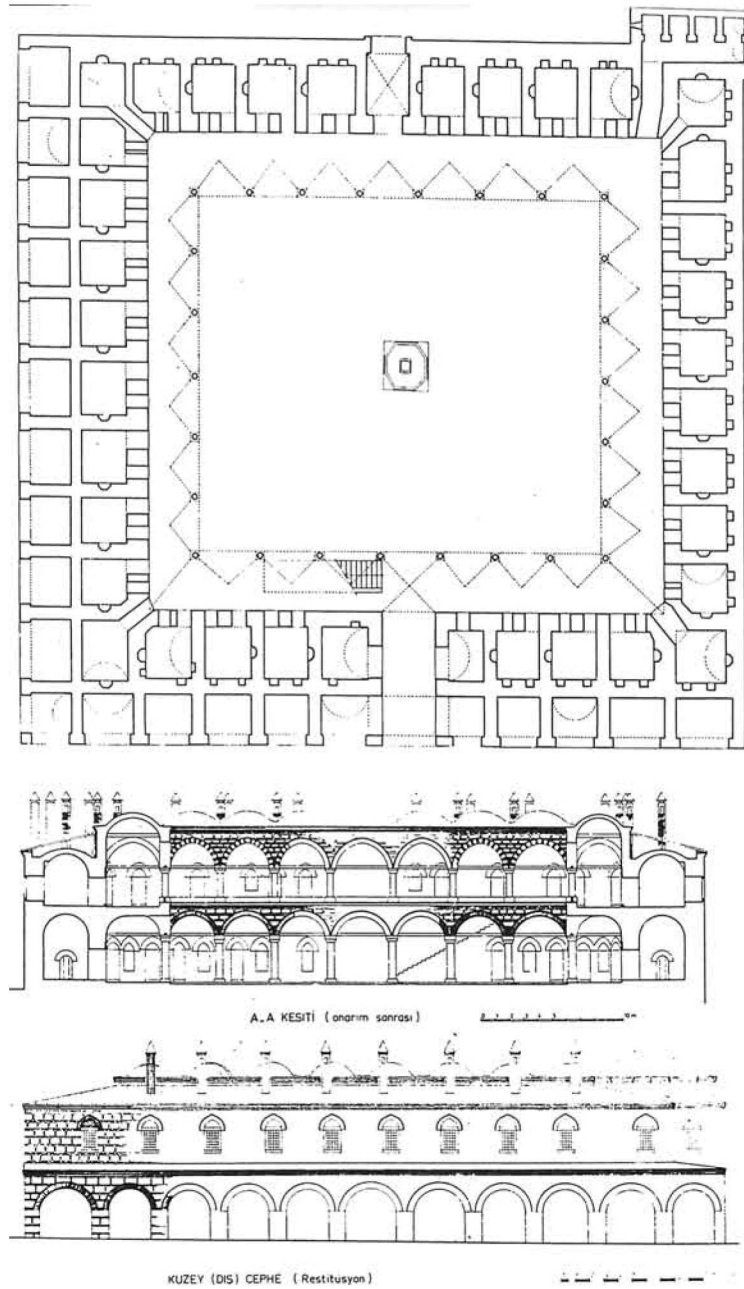
Εικ. 1. Büyük Kervansarayi της Θεσσαλονίκης (C. Texier - R. Pullan): α) Κατά πλάτος τομή, β) κύρια όψη, γ) κάτοψη.

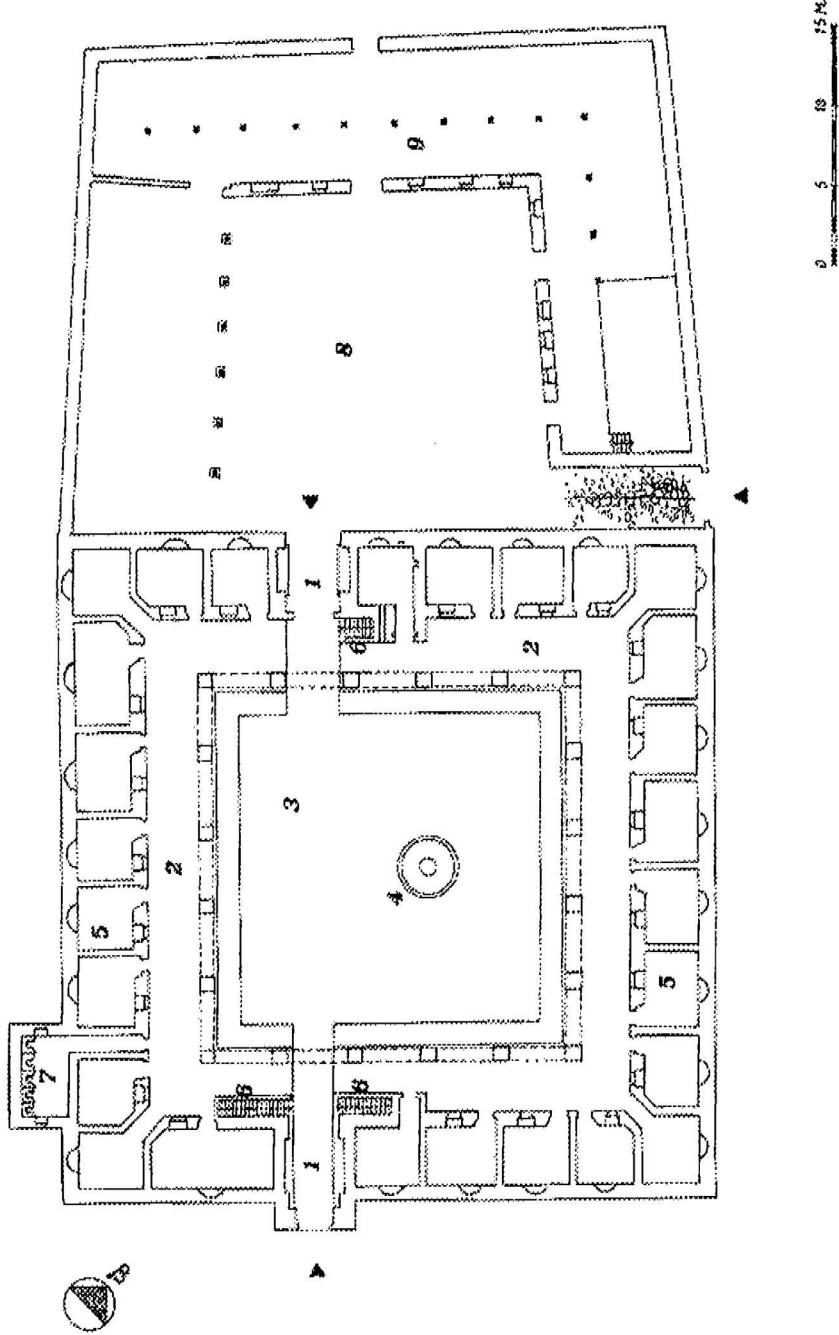
Εικ. 2. Η οθωμανική συνοικία Hamza Bey της Θεσσαλονίκης (Β. Δημητριάδης).

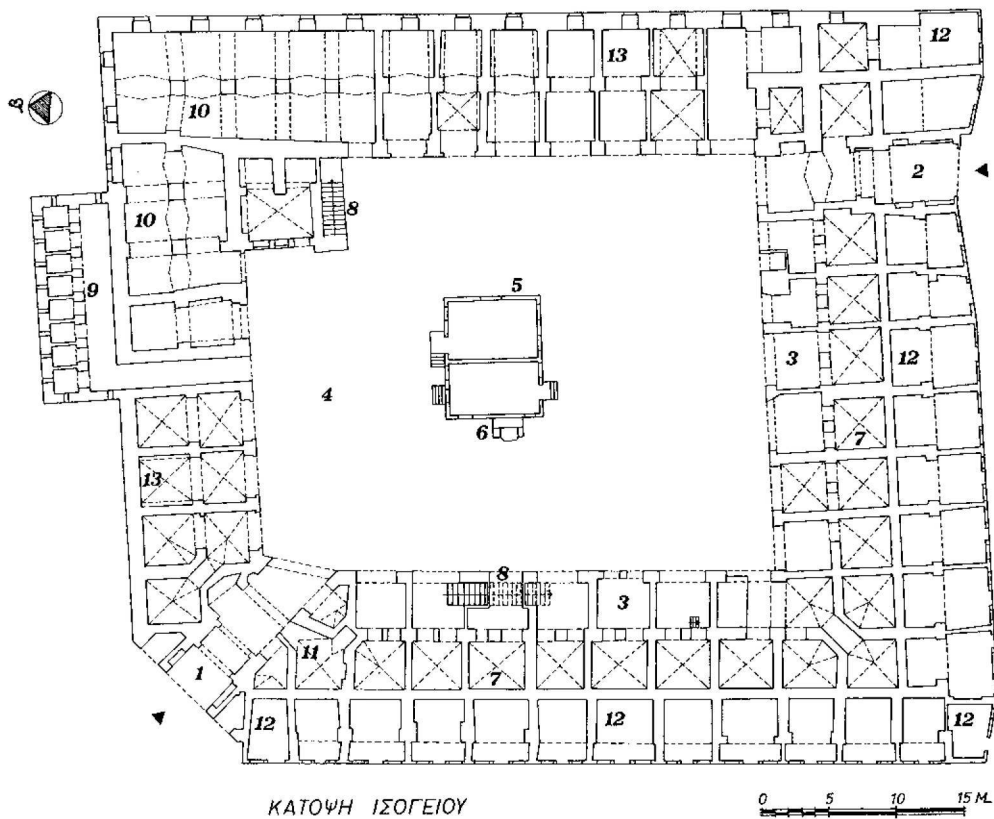
Εικ. 3. Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (βυζ. Μαγνησία) της Ιωνίας. Αποψη των στεγών (I. A. Yüksel).

Εικ. 4. *Hâtuniye* ή *Kurşunlu Hanı* στη *Manisa* (I. A. Yüksel). Αποκατάσταση. α) Κάτοψη ισογείου, τομή, όψη.

Εικ. 5. Κάτοψη του Kurşumlu Hami των Σκοπίων (Škütib). Ανασχεδίαση από Τ. Ζλατεν: 1) είσοδος, 2) στοά, 3) αυλή, 4) στέγνα, 5) κελιά και εργαστήρια, 6) σκάλες ανόδου στον όροφο, 7) αποχωρητήριο, 8) εξωτερική αυλή, 9) εξωτερικοί στήβλοι.

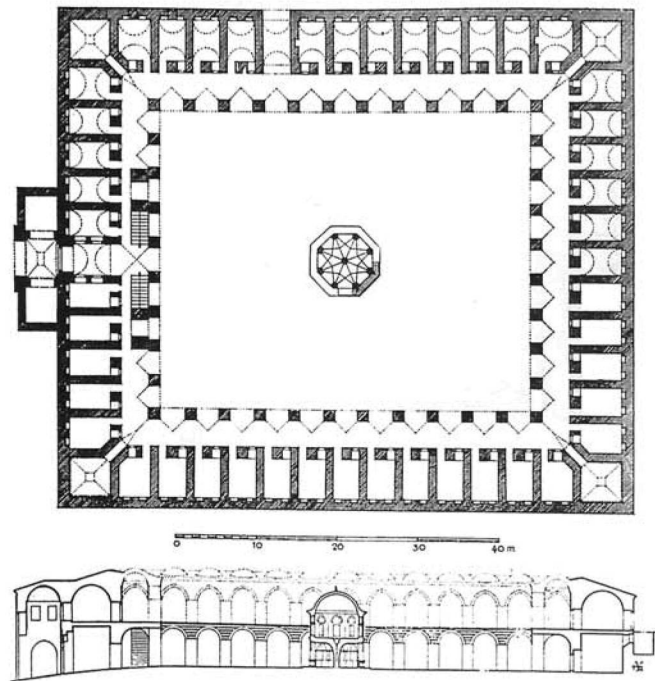
Εικ. 6. α) Κάτοψη του ισογείου του Kurşum Hanı της Φιλιππούπολης. Ανασχεδίαση από T. Zlatev: 1) κύρια είσοδος (ΒΔ), 2) δευτερεύουσα είσοδος (Ν), 3) στοά ισογείου, 4) αυλή, 5) κίοσκι, 6) κρήνη, 7) δωμάτια ισογείου, 8) σκάλα ανόδου στον όροφο, 9) χώρος αποχωρητηρίων(;), 10) επιμήκης θολοσκεπαστος χώρος, 11) δωμάτιο φύλακα ή θυρωρού, 12) μαγαζιά Δ. και Ν. πλευράς, 13) χώροι άγνωστης χρήσης (εργαστήρια); β) Κάτοψη του ορόφου του Kurşum Hanı. Ανασχεδίαση από T. Zlatev: 1) σκάλα ανόδου στον όροφο, 2) στοά ορόφου, 3) κελιά, 4) μεγαλύτερα κελιά ή δωμάτια, 5) χώροι άγνωστης χρήσης (αποχωρητήρια;), 6) εξώστης.

Εικ. 9. Νότια όψη του ανακατασκευασμένου Καραβάν-σεραγιού (σημ. Δημοαρχείο Θεσσαλονίκης).

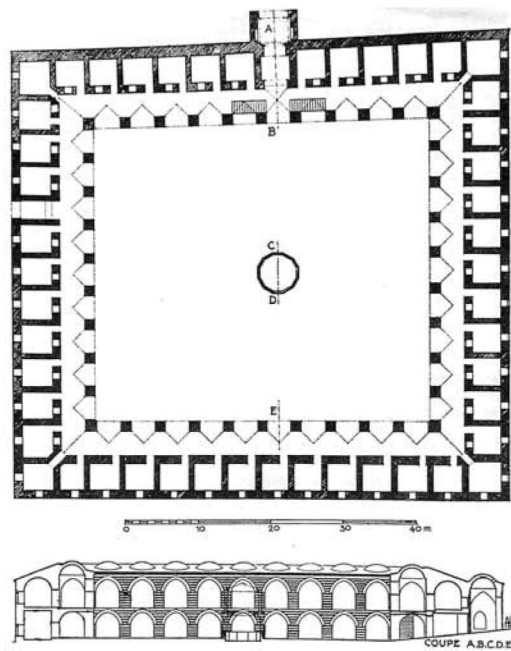
*Εικ. 10.
Η νότια
είσοδος του
ανακατα-
σκευασμένου
Καραβάν-
σεραγιού.*

Ειχ. 11. Κάτοψη και τομή του Koza Hanı της Προύσας (Μ. Cezar).

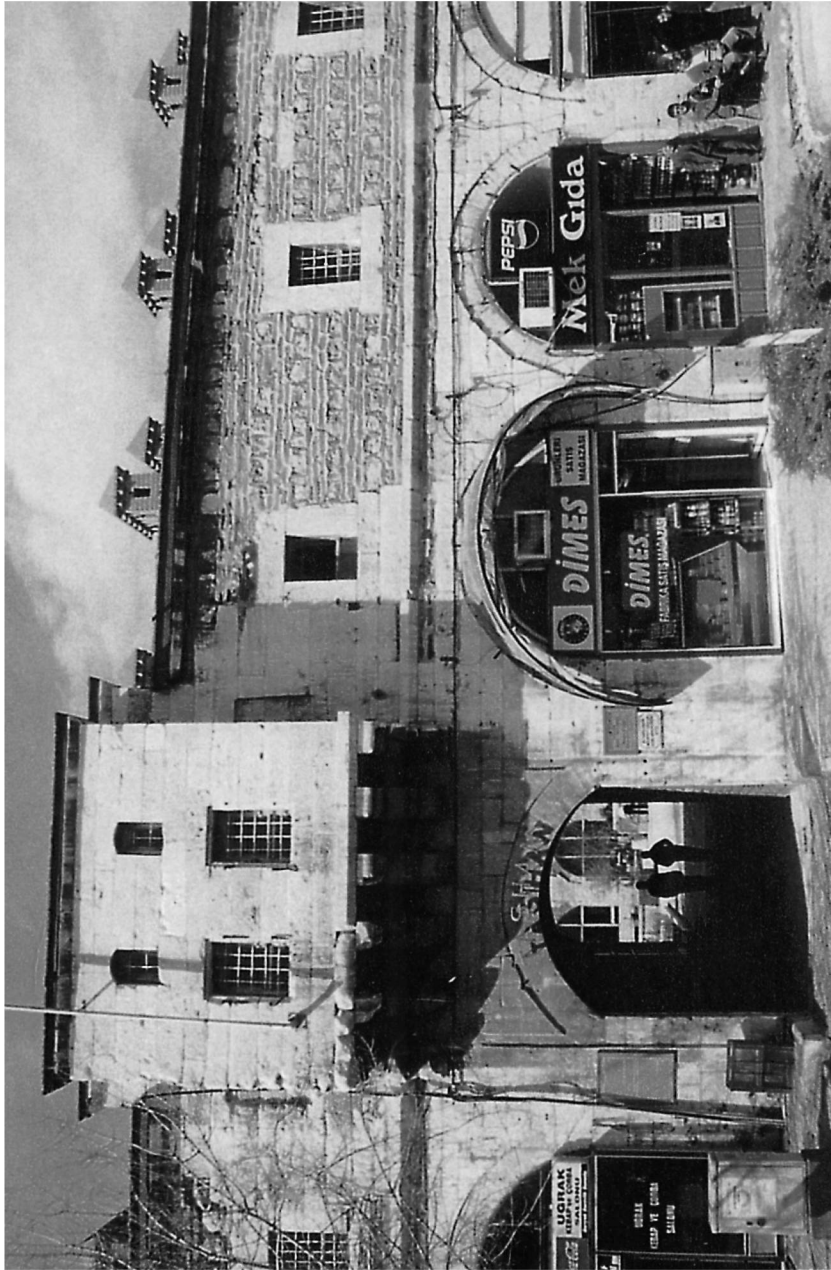
Ειχ. 12. Εσωτερικό του Koza Hanı της Προύσας (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2003).

Εικ. 13. Κάτοψη και τομή του Fidan Hanı της Προύσας (M. Cezar).

Εικ. 14. Σκάλα ανόδου στον όροφο του Cinci Hanı της Σαφράμπολης (Safranbolu, φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).

Εικ. 15. Εξωτερικό και πύλη εισόδου στο Ταξ Ηαπi στην Tokat του Πόντου (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).